

А. Кащенко.

Запорожська Слава

ЦІНА 50.

НАКЛАДОМ СІЧОВОГО БАЗАРУ

Гетьман Зеновій Богдан Хмельницький..

Запорожська Слава.

О П О В І Д А Н Н Я .

“Було колись — в Україні
Ревіли гармати.
Було колись — запорожці
Вміли панувати.”

Т. Шевченко.

I.

Те, про що я казатиму, діялося за часів Великої Руїни. А сталася та руїна на Україні ось через що.

Славний гетьман наш Богдан Хмельницький, більше як за два віки до наших часів, огнем і мечем визволив Україну з під польської кормиги. Але ні з якого боку Україна не мала ніякого захисту, а звідусіль її оточали вороги: з південної сторони татари та турки, з сходу Московське царство і з заходу Польща. До того ж ще, на лихо нам і собі, польський король не схотів жити поруч з вільною Україною, як з рідною сестрою, та почав знову на нас воювати, щоб під свою владу підхилити.

Тоді Хмельницький, щоб захистити Україну, став з Московським царем у спілку, умовившись, щоб як вороги насідатимуть на Московщину, то б Україна порятунок їй давала, як же хто утиску-

ватиме Україну, то Московщина би їй допомогала.

Спершу Москва, справді, почала за Україну воювати з Польщею, але далі не додержала умови, тай післала сказати польському королеві оттак:

“Ніж нам за Україну воювати, та кров своїх людей проливати, то краще поділимо її поміж себе. Вона велика, — буде й на тебе, й на мене.”

На тому й король польський згодив ся, тай розкрайли вони Україну на двоє, а Дніпро зробили межею меж Польщею та Московщиною. Та так ни шком це зробили, що Українці про ту подію не зразу й довідалися ся.

Таким робом, Україна, ставши у спілку з Москвою, не тільки не знайшла собі у неї заступника свої волі, але навпаки придбала ще й другого гнообителя, ще могутнійшого за Польщу, так, що коли хто з Гетьманів намагав ся знову визволити Україну від неволі, як от, наприклад, Петро Дороженко, то на його іакидалися іелінне Польща.. як раніш, а вже в двох з Московщиною.

Богдана Хмельницького, коли поділили Україну, на світі вже не було. Україна, що тільки недавно визволяла ся з неволі, не мала ще часу упорядкуватись і зміцнити, а через те й не мала сили спільно стати за свою волю, сдність і незалежність, не мала зможи подужати двох могутніх ворогів.... І почалося на Україні лихоліття, що народ прозвав “Великою Руїною.”

На правому боці Дніпра козаки обірали одного гетьмана, а на лівому треба було обірати ін-

шого, бо цей мусів присягати королеві, а той цареві.

Гетьмані забували, що вони брати, і кожен мав на думці, щоб опанувати другою половиною України. Через те вони починали воювати помеж себе, водючи братів на братів.... І точилася по Україні братня кров, руйнувалися і винищувалися оселі і городи, а діти й жінки козачі тинялися по руїнах, поки не вмерла з безхлібя.

Люди лютували на своїх гетьманів, не розуміючи, з чого пішов той розрух, і, скинувши одного гетьмана, обирали собі іншого... Але після цього ставало ще гірше, бо на Україні одразу бувало по три й по чотири гетьмани, і всі вони помеж себе воювали.

У такі смутні часи на необоронену Україну набігали хижі татарські орди, що прибули з Криму та по степах від Дунаю здовж Чорного моря аж до Кубані. Татарва заберала у неволю з сел і городів України стільки людей, скільки хотіла.

Суєдіг, що поділили Україну помеж себе, не мали сил і бажання захистити її від татар; гетьманам же українським забороняли узброювати багато козаків, боялися, щоб не скинула Україна з себе такого ярма, що вони на неї наділи.

На Запорожжі у ті тяжкі часи був кошовим славний лицар, Іван Дмитрович Сірко.

Ще запокійного гетьмана Богдана Хмельницького бився Сірко з ворогами своєї землі і тоді ще здобув собі велику славу поміж козаками. Після смерті Хмеля, як пішов розрух меж гетьмана-

ми, Сірко завжди давав потугу тому, хто як він розумів, бив ся за правду; прочувши ж, що польський воєвода Чернецький зруйнував оселю покійного Богдана, Суботово, і викинув геть з домовини його останки, Сірко з низовим товариством запорожським грізною карою прийшов по Україну, руйнуючи польські замки, випалюючи панські будинки і геть проганяючи польське військо.

Перекидаючись з запорожцями з одного краю України до другого, Сірко, завжди мав на думці, що одвічні й найлютіші вороги України були бусурмени, і через те ніколи не кидав з очей татарської орди. Як тільки було орда сікала ся набіги на християнські землі, він залишав усе і йшов перестрівати орду; а як коли не постерігав перепинити її на поході з Криму, то сам вкидав ся у необоронні татарські землі, щоб орда, почувши про те, повертала назад.

Не один раз воював Сірко Крим і морем. Не один раз ходив він байдаками у лимани під турецький Очаків, під Акерман і дунайські городи. Як би списати все те, що Сірко на своєму віку наробив та полічили всю ту шкоду, що він чинив бусурменам, то певно, що не сталоб ні паперу, ані кісточок на щотах. Через те у своєму ж оповідані ми зачіпаємо тільки де-що з останніх років його життя.

За все своє довге життя Сірко не знав невдачі. Його орлині очі, здається, бачили те, що робилося по чужих землях, а вуха чули те, про що ради-лись його далекі вороги. Він почув їх думки і по-пережав їх заміри раніш, ніж вороги споряжалися на славне запорожжя.

Старість, що вже притрусила “оселедець” славного запорожця сніговою порошою, не перепиняла йому військової праці, і він гарцював на своєму сивому коні поруч з молодцями, витолочуючи копитами запорожських коней татарські степи і добуваючи вічну славу козацтву і всій Україні.

За часів славного копшового Сірка, та за гетьмана чигиринського Дорошенка, недалеко від значного города Умань у селі Рясно помереженому зеленими садками, жила удова козака Чміля, Пріська, з дочкою Санькою. Пріська зостала ся після чоловіка ще молодою, але заміж не пішла, а господарювала сама біля свого хазяйства та ростила, як квіточку, дочку Саню, яка зосталася після батька на десятому році.

Минуло шість років, і Санька виросла і розквітчалася дівчою красою. Моторно працює вона ввесь день, допомагаючи матері, а у вечері весело співає з подругами на вулиці пісені, грас у гуси, у горпудба і, мов метелик, крутиться помеж молодью... А тут почав уже задивлятись на неї бравий парубок з їхнього ж села, Гриць Зачепа.

Що далі, то все частіш Грицько біля Саньки, та все пильніш зазирає їй у вічі, а Санька з того по гляду мліє,... і любо їй те,... і Грицька вона не цурається.

Одного вечера, як парубки з дівчатами грали на леваді у горпудба, Санька, тікаючи від Грицька, забігла аж за кущі, але Грицькові того тільки було й треба: він пішмав її там, міцно стулів у обіймах тай поцілував. Палахнуло з того серце дівчини коханням і через кілька днів обіймалася вона Грицько ві стати за дружину, а через два тижні після того подавала їй рушники.

Любо та тихо кохалися молодята, Санька і Грицько, не терплячи дожидаючись Покрови, коли мали спаруватися на віки... Ale пе так склалося як жадалося: насунулося несподіване лихо і згубило їхню деслю... Набігла на Україну татарська орда, та так набігла з зненацька, що не тільки по селах, а навіть і в самій Умані не всієли люди ані узбройтись, ані поховатись, і поки почули про орду, то вже їхні оселі полум'ям понялися.

Зачувши на селі гвалт і побачивши татар, Грицько Зачепа вхопив батькову шаблю і кинувся до хати своєї милоти, але там уже господарювали не вірні.

Ватажок того загону, що набіг на село, бравий, молодий татарин. Джумалі Ага, на очах Грицька, мов хижак шуліка, вхопив йому милу, його маленку Саню, і скрутлив за спину руки.

Грицько бачив, як нещасна Саньщина мати зубами, мов вовчиця, вкусила невірного за руку, але не всів він до їх доскочити, як мати лежала вже долі мертвага, а Саньку Джумалі Ага держав зомлілу у обіймах. Лютою звірюкою кинув ся був Грицько на бусурмена, але того захистила ціла купа татар з горами шаблями.

Бачучи свою милу у руках бусурмела, Грицько був байдужий до того, скільки навколо неї ворогів. В його голові не вставало питання про те, чи зможе він дін що зробити, чи може тільки занапастить свою волго, або поляже трупом... Він почував тільки, що веба відчувати кохану дівчину. Це почуття дало йому надзвичайну силу, і він, маючи в руках дві важкою шаблею, знів голови деом певірним,... але тут його вхопили ззаду за ноги, звалили на землю і падавили так, що йому забило дух.

Грицько прочуяв вже не скоро і то від гостро го болю. Це його били батогами, щоб він устаяв;

але встати йому не було легко, бо його руки були вкрученні за спину і звязані.

“Боже мій, де Саня?” було першою Грицькою думкою.... Спромогшись піднести, він озирнувся навколо.

Але милої його вже не було поблизу. Він тільки бачив, як посеред полумя і крові татари ловили людей, що митушилися мов вівці по косарі. Хто оборонявся, того вбивали, а хто не мав чим оборонятись, того вязали і батогами гнали на майдан. Дівчат і молодиць всіх вязали і виводили у другий бік за село.

Не богато що минуло часу, і на тім місці, де помеж землями садками жовтіли соломяні хати, зосталися тільки роззявлени печі та підії. Тут від їх у гору чорні димарі. Помеж тими руїнами, по вулицях і дворищах валялися порізані та замордовані люди, та де-не-де тинялися старі, нікому не потрібні діди та баби.

Через годину Санька у гурті з десятъма іншими дівчатами бігла по степу за конем Джумалі Аги, привязана до сідла довгою сирицею. Поруч бігли гурти полонянок і полонянників за другими татарами, а щоб ясир, як звали татари живу добич, не дуже заважив коней, позад всякої купи їхав татарин і підганяв полонянників по плечах довгим батогом. Все поле, скілки оком глянь, було вкрите такими гуртами, і що далі вони бігли, то полоняників все більшало.

Так гнали Саньку півдня. Ноженята її хоч і були обуті в черевики, але змутилися в кров; по литках обідраніх бодякамі, точилася мазка, покроплюючи степову траву; на спині і плечах її сорочка теж червоніла від крові, що виприскувала після кожного стъобка батогом. У роті дівчини запекла ся смага, а рожеві губоньки почорніли і по-

репались.... Проте Санька не почувала всього того, бо мука серця пекла її дужче, ніж боліло тіло.

“Чому не вбили мене заразом з матір'ю?” плакала ся дівчина. “За що мушу погибати без родини і без милого, на чужій стороні, у тяжкій неволі?”

В серці дівчини стояло все одне питання: чи живий її милій і де він? З цим питанням звертала ся вона і до сонця, що все те бачило з неба, і до орла, що високо кружляв попід хмарою, і до вітру що подихав на неї теплом... але ні звідки одмови не було.

А тим часом милій її так саме біг, як і вона; у його вже по плечах червоніла мазка, як і в неї. Ще не давно він був зовсім близько від своєї милої тепер же їх одрізняв уже пілій кряж, бо чоловічий ясир гнали прудчіш, ніж жіночий.

“Боже мій! неваже я ніколи більше його не побачу?” вдарило питання в Саньчине серце.... І так здавило те питання її серце розпукую,, що вона впала зомліла на землю.

Але орда поспішала. Набравши стільки полоняніків, вона була вже не гожа до бою, а козацькі коні прудкі і де були зараз козаки, того татари не знали. Була чутка, що в Криму, що Дорошенко беться аж по той бік Дніпра з Москалями, деж був Сірко з запорожцями, про те і в Криму не булозвістки.

Орда поспішалась і гаятись було ніколи... І от уже ляснув довгий батіг татарина, щоб підвести зомлілу дівчину, але тут саме поглянув назад Джумалі Ага і спинив підняту вже руку ката.

Джумалі Ага вже не вперше обертається в сіdlі до своїх полонянок, придивлюючись до їхньої вроди, і його дивувала чорнява, кароока струнка Санька; її ж невимовне горе і роспуха пройняли на

віть і його дике серце. Через це бачучи дівчину зомлілою, він одвязав її од сідла і посадовив по-перед себе на коня.

Так, держач^и молоду дівчину за стан, віз татарин Саньку розлогими степами до рідного йому Криму. І що далі, то дужче вабило Джумалі до цієї дівчини і він, сам того не помічаючи, все міцніш притуляв до себе її теплий дівочий стан.

Але Саньці рука бусурмена, що горнула її до себе, здавалася холодною гадюкою. Вона знала, що він — лихий розлучник, і почувати біля себе його тіло їй було важче, ніж бігти поміж колючими бодяками. Молода дівчина помічала, що татарина вабить до неї, і її брав жах, що вона не оборонена, скоро буде у його волі.

II.

Так гнали невольників до Дніпра, де татарам треба було перевозитись на їхню сторону.

Орда боялася йти степами на Кизи-Керменъ,¹⁾ де у татар був добрий перевіз, бо тим шляхом доводилося прямувати недалеко від Запорожської Січі, що було небезпечно. Через те татарський ватажок вирішив перевезтись через Дніпро, на Кримську сторону, вище Січі, щоб тоді вже йти лівим берегом безпечно і не поспішаючись. З цими думками простувала орда до тсго місця на Дніпрі, д . недалеко правого берегу лежить Манастирський острів, а у березі до наших часів уже виріс город Катеринослав.

Прудко тут линули води старого Дніпра, обмиваючи скелі вкритого дубом і вербами острову, що бачив на собі чимало вже народів. Бачив він

¹⁾ Турецька фортеця, де тепер город Береслав в Таврії

Скифів, Половнів і Печенігів; бачив Святослава, князя київського, українського; бачив славних гетьманів козацьких: Дашкевича, Байду і Сагайдачного і бідну сірому, що тікала з України на Запорожжя. Всім їм Манастирський острів давав безпешне місто на спочинок і сушняку з свого лісу, щоб зварити вечерю.

Від цього острову Дніпро прямує до високих піскуватих кучург стародавнього міста Огріні, де зrudими Дніпровськими хвилями збігають ся білі, немов би молошні, води річки Самарі.

Поки дотягли татари замордований і знесиленний жіночій ясир до цього міста, більша половина орди з чоловічим ясиром вже два дні була у березі, біля Манастирського острова. Татари збиралі тут берегами, де знаходили рибацькі байдаки, вирубали з колод каяюки і вязали плоти, щоб завтра почали перевозитись на той бік.

Але орел України, січовий Батько Сірко, не дрімав. Не дурно всі вважали його за великого характерника. Якась невідома сила дала йому звістки не тільки про те, що орда набігла на Україну, але й про те, що вона буде вертатись не на Кизи-Кермень, як найбільше бувало, а на Огрінь... І вже Сірка мов той вовк підкрадав ся до того міста.

Кошовий запорожський Сірко не любив брати у походи великого війська, кажучи, що у війні не той промагає, у кого більше війська, а той, у кого військо жвавійше і храбріше, а сам ватажок знає, що робить. І от тепер, коли татари лагодились до переправи, Сірко з двома тисячами січо-

виків перевіз ся у порогах на лівий бік Дніпра і уже сидів біля Огрені, у лісі, на Кінському острові, що межив ся з Огрінью невеличкою протокою. З цього міста він стежив за всякими порухами ворогів.

Всієї орди було тут тисяч двадцять і не менш того було з нею полонянників. Три дні стояла орда біля Манастирського острову, а рано четвертого дні сріблястий Дніпро заchorнів від плотів і байдаків, що чорною хмарою сунули ся від острову до Огрені.

Першого дня перевезли татари тисяч п'ять орди і вона отaborилася недалеко від берегу, на піскуватих кучугурах Огрені. Сірко бачив те і розглядав у ночі, як і де стоїть татарська варта, але козаків не рушив з міста, бо не прийшов ще до того час.

Другого дня почала орда перевозити невільни ків і за день перевезла їх теж тисяч з п'ять.

Знову не рушить ся Сірко з міста, хоч де-які, молодчі, козаки, й гомоніли поміж себе, що розуміш би було вирізати цю орду зараз, ніж сидіти у лісі, поки орди перейде на цей бік стільки, що її й не здолаєш.

“Ой, батьку!” озвавсь до кошового один зовсім ще молодий козак, “перевезуть завтра татари ще сюди війська.”

Сірко одразу вгадав, що молодому козакові боязко счепиться з великою силою бусурменів на смертельну січу, бо незвикла ще його рука різати людей, не звикла і душа його мати своє істнован-

ня за ніщо, але він не виявляв своєї зневаги до ле-
хкодухого і тільки очі його, що зоріли з під ря-
сних сивих брів, наче ухмилялися на промову
козака.

—А перевезуть, сину, перевезутъ!—одпо-
вів спокійно Сірко, виймаючи з рота люльку,
—а тищо думаеш?

“Та наче дуже їх тоді буде богато!” одмо-
вив козак, не дивлячись кошовому вічі.

Сидячи на вивернутому з корнем вихорем
дубі, Сірко спокійно смоктав свою люльку, наче
зовсім не вважаючи на те, що за дві верстви від
його стояло вороже військо.

— А ти чого ж, сину, сюди прийшов?—спи-
став він козака.—Чи галушки їсти з татарами, та
боїшся, що на всій недостане, коли бусурменів бу-
де богато, чи може їх бити?

“А вжеж бити!” одмовив козак зовсім уже
винувато.

—А коли бити, то тобі зручніш буде, коли
ворогів побільшає... більше й переб’єш!

Після такої отповіді козак не знов уже, ку-
ди сковати очі і швидше, заховався поміж куща-
ми товариства.

На третій день на кучугури справді переїха-
ло ще п’ять тисяч орди, а на четвертий—стільки
ж невольників. Наблизився п’ятий день, і Сірко
сам став трохи неспокійним, не знаючи, що тепер
повезуть татари. Як що орду, думав він, то йому
трудно буде здолати п’ятнадцять тисяч ворогів,
як же невольників, то він вирятує земляків аж на

п'ять тисяч душ більше, ніж змігби вирятувати сього дні. Сірко покладав так, що орда більше боїться погоні з заду, а ніж сподівається спіткати козаків на лівому боці Дніпра, і через те завтра перевозити ме не війско а невольників.

Сірко й на сей раз, як і завжди, вгадав думки ворогів. На п'ятий день татари справді перевезли ще п'ять тисяч невольників.

Тут на кучугурах був уже і Грицько Зачепа; Санька ж, ще прибула пізніше, зоставалася на лихо, на тім боці.

Не стерпучі муки приймали невольники. Скручені за спиною руки їх потерпли і були не чулі, Ретязі переїли тіло мало не до кости і через те долоні і пучки у всіх посиніли і набрякли, мов колоди. Ноги були позбивані і змулені у кров, а спини вкрилися від батогів крівавим струпом.

Такий був і Грицько. На одній з кочегур, недалеко від берегу, він лежав на піску поруч з дрігими невольниками, уставивши очі у високе темне, північне небо, що дивилося на його безліч'ю променистих зірок... тих самих зірок, що були і там, де він був вільним, на Україні, під Уманю.

“Вони всі тут”, казав собі Грицько. ”Всі, що тілько недавно дивились на нас з милою, коли ми у двоє сиділи під вербою рідного села! А ось і волосожар, що його все Саня звала своїм. Тільки однієї зірки не має: не має моєї зірки, моєї милої дівчини!)

“Боже милосердний”! питав далі Грицько: “невже всьому край? Невже я не побачу бі-

льше своєї милої? Невже не побачу рідної України? Невже ти, Боже, не зглянешся на нас безсчастних і не даси нам порятунку? Завіщо ж ми мусимо загибати?"

І нестерпуча жалоба волі обхопила душу козака,

"Брате!" прошепотів він до полоняника, що лежав поруч. "Роз'яжи мені ретязі або перегризи, — я хочу втікти!"

— Заріжутъ, брате!

"Краще смерть, ніж зланеволя!"

І товариші перегризли один одному ремінці, що переїдали їхнє тіло.

От руки уже роз'язані,.. але вони не слухають ся, вони мов мертві. Козаки ростирають собі руки лежучи, щоб ніхто не наглядів... А табір спить. Не чутъ нікого... Тільки вітрець шелестить по шелюгах червоною таволгою та інколи вирвється з душі невельника стогін пекучої муки.

Але що за галас і кінське totiňня зачулося від лісу? То вихорем летить Сірко з січовиками на поснулий татарський табір і несе з собою тим, що були вільні, смерть, а тим, що приймали муку, радісну волю.

Деякі з вартових татар хоч і вспіли стрельнути, щоб дати тaborузвістку проворога, але було пізно: січовики вже вскочили у табор і настремляли татар на свої довгі списи.

"Слава тобі, Боже,—наші!" скрикнули полоняники і почали один одному роз'язувати руки.

Зачепа вже вхопив татарську шаблю і вже рубав тат':).

У таборі збив ся невимовний гвалт. Татари кинулися хто до коней, що пасли ся табуном остронь, хто до Дніпра, щоб сісти на байдаки, хто так метушився помеж невольниками..... і дуже не багато було таких, що вспілі узбройтись і стати купками до бою.

Сірко все прочував, що буде. Через те табун татарський вже був загнаний запорожцями на кінській острові і всі татари, що побігли до табуну, наскочили на козацьку залогу і полягли трупом. До Дніпра татари бігли даремно, бо байдаки на ніч переїхали на другий бік; ті ж з татар, що стали до бою, хоч і були добре узброєні і завзяті, але вони були піші і стояли одрізними купками, а через те їм було неможливо вдергати запорожців, і с'оро всі вони покотом полягли по кучугарах.

Через пів години запорожці вже безупинне крутили ся вихорем по табору, ганяючи решту татар по кучугурах, аж поки вже не стало кого ганяти.

Так полягло біля Огрені десять тисяч татарських юнаків, глибоко змочивши жовтій пісок своєю кровлю; а мало не пятнадцять тисяч українців славили тут милосердного Господа і кланялися славному Сіркови за те, що повернув їх на волю.

Минуло з того більше двох віків, а й досі по тим кучугурам, як низовий вітер перевіс пісок з одного міста на друге, виявляється богато цільних чоло-

вічих кістяків, вкритих клоччями шовкових татарських халатів, що й досі не зовсім зотліли. Тут, по кучугурах, люди збирають всяку татарську зброя, і мало не в усякій хаті Огрені можна знайти або риХву з стріли, або шматок іржавої шаблі. Коли ж зайде ніч, ніхто з селян не на смісі шіти на це велике татарське кладовище, а як кому й трапиться ся поуз ті кучугури проходити, то й той з жахом поспішає до своєї хати.

Половина татарської орди, що зостала ся з рештою невольників на правім боці Дніпра, подала ся степом на південь, на Кизи-Кермень і Тавань.

Щоб і на тім шляху перешкодити орді, Сірко послав до Січи звістку, щоб перестріли орду на Базавлуці, або на Камянці.

Вклонив ся тут Грицько Зачепа Сіркові:

“Мила моя на тім боці, пане кошовий! Не дай загинути у неволі молодій душі! Дозволь мені бігти з товариством до Січи і далі — навпереди ми орді, свою милу рятувати!”

— А що-ж козаче, — одмовив Сірко, — татарський табун великий! Бери коня, який любий, і нехай тобі бог допомагає!

Обрав Грицько доброго коня, біг тим конем на Січ і далі аж на Камянку, але не судило ся йому дігнати Джумалі Агу, що віз його милу на свою коневі. Тільки скрізь степами бачили козаки багато невольницького трупу... Це татари, поспішаючись до Криму, рубали голови тим полонянкам і полонянкам, які вже не мали сили бігти.

Побував після того Зачепа під Уманню, куди його манула надія на те, що Санька якось залишила ся у рідному селі, та не знайшовши її там, поки нув свого старого батька на людей і знов пішов на Запорожжя, сподіваючись, що колись то Сірко по веде січовиків у самий Крим, як уже й водив до того, і що тоді може трапитися йому випадок знайти і вирятувати з неволі свою милу.

III.

У тіж самі смутні часи, на нашій безталанній Україні, у Мишурині Розі, що й тепер ще ви значається на Дніпрі, жив старий козак Омелько Шкандиба з жінкою Одаркою, дочкою Марійкою і приймаком Іваном.

Приймак цей був сином козака Шевченка, то вариша і побратима Шкандиби. Шевчик і Шкандиба за молоду не козакували, а з своїми батьками працювали на запорожськім перевозі через Дніпро, що з давньої давнини був тут меж Мишуриним Рогом і Переялочною. Тільки як піднявся Богдан Хмельницький на ляхів і почався великий рух усього українського поспільства, покинули Шевчик і Шкандиба своїх жінок і дітей на батьків, а самі, кущно з усіма іншими лоцманами, рушили у поход і були з Богданом під Корсунем і під Збаражем, добуваючи волю всій великій Україні.

Богато полягло на очах козаків ворогів Україні і нарешті загнали козаки всіх ляхів аж за річку Случь, під саму Варшаву.

Не подужавши здолати силою великого насту-
пу українського люду і не маючи розуму, щоб за-
лишити Україну вільною і жити з нею як з рідною
сестрою, поляки пішли на зраду. Упрохавши Бог-
дана на замирення, вони зібрали велике військо
і несподівано пішли на Україну війною. Хмель-
ницький тим часом, довірюючись польському коро-
леві, що вже замирив ся, послав частину козаків
з своїм сином Темішем визволяти з під турецької
коригти Волощину, а поспільство роспustив по се-
лах сіяти хліб. Через це, коли король польський
увійшов з військом в українські землі, він не зміг
виставити проти його стільки козаків, скільки бу-
ло треба, і ляхи напавши на козацький табор під
Берестечком, перемогли нас і мало не половину ко-
зацького війська — поклали трупом.

Зостав ся натому полі і козак Шевчик, бо йо-
му куля улучила в самі груди. Омелька Шкандибу
тут теж було поранено кулею, тільки у ногу, і він,
хоч і через превелику силу, а все ж вирятував ся
з того лихого міста через ліса і болота.

Мало не через півроку дошкандібав Омель-
ко до рідньої оселі, перележуючи по хатах добрих
людей, поки підгоювала ся пораза. Вдома почув
він, що Шевчикова жінка умерла і через те, па-
м'ятаючи свого побратима, Шевчик узяв його си-
на Івана, що зостав ся сиротою, до себе у прийми.

Омелькова жінка була людина щира. Вона зра-
діла, що по хаті забігало хлопя, і її Марійці стало
тепер веселійше, бо було з ким бавити ся.

Шкандиба, хоч і шкандібав від своєї порази,

але знову взяв ся до свого діла; сів на дуба і почав як і раніш, перевозити чумаків і всяких подорожніх людей через Дніпро у Переяловчину і Полтавщину і повело ся в його хаті знову лагідне життя рік за роком.

Тим часом Іван підростав і вже давно помагав названому батькові на перевозі. Ще минуло кільки років, і з хлоща став бравий та дужий ко-зак. Вже закручує він чорний вус, часто сідає вороного коня і привчається козакувати.

Підняла ся й дочка Шкандибина, Марійка, і росквітчала ся дівочою красою, мов квітка степова під теплим промінням весняного сонця. Гнучка, кароока, з рожевими губоньками і веселим поглядом, вона скрашала батькову хату, як промінь сонця скрашає блакитне небо. Не гадаючи про лиху, задивляється Марійка на черновусого Івана, коли, той загнувши шапку на бакир, виграє було на коні, набираючись козацького хисту.

Але гукнув з Чигирина гетьман Петро Дорошенко, щоб уставало козацтво знову за волю рідного краю битись, і поклик той увірвав лагідне і щасливе життя Шкандибиної сім'ї, бо Іван Шевчик мусів іти у військо.

Як прийшов час розлучатись Іванові й Марії ці, тоді тільки зрозуміли молодята, як щиро одно у одного кохалися. Гіркими слізами плаче Марійка, пришавши Іванові на груди; не одірветься їй козак від молодої дівчини, щоб на коня сісти.

Бачучи таке, старі й собіплачуть та дітей втішають, а нарешті й поблагословили їх святою і-

коною, щоб як повернеть ся Іван з походу, зараз їм і плюб узяти.

Не подоба козакові, як кажуть “слини роспушскати”. Здавив Іван своє серце, спинив слози, що підступали під горло, міцно ще раз стиснув у обіймах свою милу, сів на коня і вкрив вулицю курявою.

Минув тяжкий рік. Облягли Дорошенка вороги всіма сторонами. Московське військо давило Україну з за Дніпра, польське руйнувало Волинь і Київщину, а султан турецький знищував Поділя. Люто відбивав ся гетьман, але, знемігши, замирився з султаном та прохав його помочі проти Польщі й Московщини.

Як одійшли вороги з України, почали й козаки повернати до дому. Їде на вороному з походу і Іван Шевчик, та щось кінь його спотикається, не добре віщує.

Під Черкасами почув в же Шевчик, що поки вони воювали за Дніпром з Москальми, на Україну набігла орда і богато побralа людей у неволю; проїхавши ж на південь ще три дні, Іван вже сам бачив попалені ордою села.

Скоро добув ся Іван до Мишуриного Рогу, та тільки не весілля справляє, а пекучі слози ковтає... Знайшов він Шкандибу з старою жінкою у безверхій хаті, та не знайшов біля їх своєї коханої дівчини, своєї названої сестри, своєї нареченої Марійки...

Тяжко ридала і вбивала ся Марійчина мати Одарка, оповідуючи Іванові про лиху годину, про

люту Божу кару, як на її очах скрутили татари її рідні, її єдину дитину і потягли у злу неволю.

Тяжко тужив Іван, але не довго. Серце козака запекло ся помстою... На ясні очі його насушилися чорні брови, зуби сціпили ся, а рука прикипіла до гострої шаблі... Такий через два дні виїздив Шевчик з рідного міста на Запорожську Січу.

“Там...”, міркував Шевчик так саме, як і міркував Грицько Зачепа, “там гуляє по степах з січовиками славний Сірко! Там трапиться не один випадок помстити ся ворогові. Там він розжене і знищить ворожу силу і, може, як що допоможе Милосердний вирятує свою милу!”

IV.

Поки на Україні чинили ся такі лихі ‘події, у Туреччині у Стамбулі, царював великий і могучий султан Махмуд четвертий.

Туреччина в ті часи була величезним і переважнішим царством. На суходолі у турецького султана було безліч війська, а моря-Чорне і серед земне, були рясно вкриті його галерами. Не було на сьому світі такого володаря, такого царя, щоб наважив ся пійти на його війною і за того всі сусідні царі й королі платили йому що року данину, за те тільки, щоб султан не воював їхніх земель, не руйнував городів і не забірав людей у неволю.

За ці останні три роки, воюючи польського короля і московського царя, а купно з ними і Україну, він поруйнував сімнадцять українських градів, і сам король польський трохи не став його

бранцем. Ніхто вже не насмілював ся і в думці по кладати, щоб наблизитись з своїм військом до його земель, і тільки запорожці з своїм невсищущим кошовим Сірком не давали султанові спокою, набігаючи то байдаки на чорноморські і дунайські турецькі городи, то кіньми на улуси і городи його вірних підручних і глодівників — татар.

То там, то тут вstromляла невеличка запорожська громада гострого цъяпка у велике мусульманське тіло, дратуючи султана, як дратує іноді невеличка куслива муха людину що хоче спати.

Поруйнувавши українські городи і примусивши гетьмана Дорошенька стати з ним до спілки, султан Махмуд замислив прилучити до себе й запорожців. З такою думкою вирядив він на запорожжя посланців і писав по козаків такі слова (звичайні в грамотах турецьких султанів):

“Я султан турецький, Магометів син, брат сонцю і місяцю, нащадок і ставленик Бога, володар царств — Македонського, Вавелонського, Ерусалимського, Великого і Малого Египту, цар над царями, державець над державами, надзвичайний лицар, якого ніхто не переможе, невідступний охоронитель гробу Ісуса Христа, доглядач самого Бога, надія і утіха мусульманів, смута і великий заступник християн,—наказую вам, запорожські козаки, підклонитися під мою руку по добрій волі і без ніякого змагання і мене вашими нападами не обурювати. Султан турецький Махмуд четвертий”.

Кошовий Сірко, повернувшись з під Огріпі,

де вигубив татарську орду, застав на Січі саме з цим листом султанових посланців, що прибули з Стамбулу ґалерою Чорним морем та гирлом Дніпровиго.

Хто хоч раз бачив турецький Стамбул, тому за порожнька Січа, що була тоді біля річки Чортомлику, де тепер стоїть слобода Капулівка, здалась би не то що не величкою, але зовсім нікчемною.

Не глубокі були Січові окопи, а стіни і бамти вишлестені з лози і набиті землею, здавалися тому, хто бачив турецькі фортеци іграшкою. На доброго лицаря здавалося-б що ці окопи конем можна перескочити

У захисті невисоких січових стін стояла невеличка церковка, мов капличка, а наперед від церкви розкидані були трицять і вісім довгих хат, або курінів. Од середини Січі до її краю добрий ко-зак, здається й каменцем би докинув. От і вся Січа! Дванайцять гармат по стінах—от і все її репштування.

“Невже ж” дивувалися султанські посланці, “це та велика запорожська Січа, що три віки чинить нам такі шкоди, що навіть у самому Стамбулі нам не пезпечно спати... і яку ми за три віки не спромоглися зруйнувати? Невже та сама, що три століття стремить тут на Дніпрі посеред наших земель і коле наше тіло мов цвяшок, що з чобота вівся у підошву, що не дає нам беспечно виводити з України ясир і що з гетьманом Хмельницьким завалила Польщу?

Запорожська Січ.

— Це вона і є та Січ! Не здивуйте, бо міць її не в окопах, стінах і рештуванні, а в міці душі тих волелюбивих людей, що живуть по січових куріннях, а найбільше по плавнях і байраках, під поглядом блакітного неба та подихом вільного повітря.

Султан турецький Махмуд не вгадав того могучого духу запорожців і своїм посланням до їх тільки виставив себе на глум всьому світові.

Коли військовей писар по наказу Сірка, голосно вичитав султанського листа на раді що зібралася посеред січового майдану, товариство запшуміло і обурилося, мов те море у бурю.

“Як?” гукали запорожці. “Покорити ся бусурменові, одвічному ворогові Христа і всього хрещеного люду?... Підхилитися під того, хто катує і мордує у неволі тисячі людей з нашої рідної України? Не буде цього! не діжде поганий!”

Зараз шиши, пане писарю, однис! гукали иньші. Нехай перше поцілую нас ось куди! — і ко-

заки показували руками собі за спину.

Почекавши, поки козаки викричались і на-
гомонілісь, кошовий підняв до гори булаву і за-
раз на Січовому майдані стало так тихо, наче всім
заціпило.

“А слухайте, панове товориство!” промовив
Сірко. “Чи не написати нам султанові оттак, як я
казатиму. Ти, пане писарю, слухай мене та пиши
що я казатиму, а ви, панове, підказуйте від себе
що хто знає!”

І Сірко, а також і другі гострі на язик січови-
ки, пригадуючи у веселій розмові одно слово гос-
трійше другого, один вираз кучерявійший за дру-
гих, зложили турецькому султанові такого листа:

“Ти шайтан турецький, проклятого чорта
брат і товариш і самого люципера секретар! Який
ти у бісового батька лицар, коли ти голим тілом
їжака невб’єш? Чорт викидає, а твоє війско пожи-
рає. Не вартий ти спинів християнських під собою
мати; твого війська ми не боїмося, землею й водою
будемо битись з тобою. Вавелонський ти кухар,
мекедонський колесник, ерусалимський бровар-
никalexandrійський козолуп, Великого і Малого
Египта свинар, армянска свиня, татарский сагай-
дак, камінецький кат, подолянський злодіяка, само-
го гаспіда нащадок і всього світу підсвіту блазень
а нашого Бога, дурень, свиняча морда, кобілячий
хвіст, різницька собака, нехрещений лоб, хайби
взяв тебе чорт! Оттак тобі козаки відказалп, плюга
вче! Числа не знаєм бо календаря не маєм, місяць
на небі, рік у книзі, а день такий у нас як і в вас,

поцілуй же ось куди нас!... Кошовий атаман Іван Сірко зо всім кошем запорожським.”

Лист вже згорнутий і до його прикладена велика, червона, військова печать. Вже кошовий попращався з товариством, пішов у паланку і, залишивши туди султанських посланців, доручив їм свій одпис... Вже посланці пішли на свою ґалеру, щоб плисти Дніпром до Чорного моря і далі до великого Стамбулу, а у Січі ще довго стояв рєгіт,—так догодив то батько кошовий ваствурим одписом.

Тут на майдані, де тільки що відбулася рада вже з'явилася тройста музика і кілька кухов горілки, а з їми й гульня, бо козацтво одночасно празднувало і щасливу січу з невірними і те, що добре “втерло носа” султанові.

Цікаво-б тепер зазирнути у Стамбул та подивитись, що там робив султан, одібравши від Сірка такого листа... А ось гляньмо.

У величезному палаці, біля берегу чарівного Босфору, сидить він сам один на якому то троні серед просторої й високої горниці. Султан Махмуд лютує. Грізно супить він чоло, несамовито воде навколо очима і з серця трясе бородою. Не вгамувало його й те, що везир привів на майдан десять запорожських бранців, захоплених на Україні під Ладижиним, на очах всесильного султана катував їх на смерть.

Минає вже третій день, як султан не єсть, не п'є і непускає нікого перед свої ясні очі. Не ми-

лий йому став і кальян з запашним тютюном... Невабить його навіть чарівна краса молодих, як весняний ранок, чарівниць, визбраних задля його похоті з усього світу.. і він вже три ночі не був у гаремі.

Сумно у великому як море Стамбулі. Не чутъ ніде музики. Геть аж у Скутару загнали вулишних танцюристок, щоб, крий Боже! не вразили душі султана своїми співами та сміхом.

Величезний палац султанський немов би за-вмер. Тільки царедворці трімтючи прислухалися під дверма султановських покоїв, благаючи все могутнього Магомета щоб вгамував він серце падішаха і одхилив від їх лихо.

“Що скійлось?” питали один одного царедворці, що не знали який одпис одібрав султан від запорожців. “Чи незрадила султанові яка з чорнооких чарівниць? Чи не переміг хто його славного війська.

—Ні, не може йому зрадити ні одна з коханок, ю небо їх невсепуче пильнують вірні і люті євтухи. Тай не вразилоб це так серця падішаха. Знявши го лову зрадниці, він і хвилини не нудьгував за нею, бо у гаремі його більше тисячі жінок і дівчат, одна одна одної миліше, одна одної чарівніше!.. І військо його, як і до сього було, могуче, непереможне і грізне всьому світові.

Царедворці не знали, що йому, тому султанові який держить під пятою пів Азії, всю Африку, Греків, Сербів, Болгарів, Волохів і Венгрів, що роздавив Венедів, і Іспанців, що торік тільки пі-

дклонив під себе пів—України, що бере данину з польських королів і німецьких цісарів,—йому кошовий запорожський Сірко, не тільки що не хоче коригтись, але нахабно у вічі сміється, і могу-чому султану, синові Магомета, пише такі обра-зливі слова, що він, султан, не хоче й згадувати. З того часу як світ стоїть, ніхто не чув про таке нахабство, і через те не диво, що Сіркова одмова гострим цъяхом увійшла у серце султана.

Нарешті він грізно ляснув у долоні. З'явивсь передворець і впав перед падішахом чолом на землю. Султан велів покликати великого везиря і на казав тому таку свою волю.

“Всім посланцям, що може чули, який одпис давав йому, султанові, кошовий запорожський Сірко, урізати язика, щоб не змогли они про те, що чули, розказати; на запорожжя послати велике військо, щоб зруйнувати Січ і скасувати кодло не покірливих харцизів на віки; Сірка ж привезти у Стамбул живого, щоб зміг він сам, султан, своєю власною рукою його катувати і, глузуючи з його лютої муки, в вічі йому дивитись, нагадуючи йому його нахабні і образливі речі”.

—О, сонце південне!—одмовив везир.—Надія і утіха правовірних! Заспокой своє серде... Все буде так, як ти премудрий велів!

.....

Минуло скільки місяців з того, як сказав султан те грізне слово, і от вже біжать по широкому Чорному морю шістьдесят турецьких галер під білими парусами, мов табун білих гусей. Тихо по-

дихає над морем південний вітрець, наганяючи білу хвилю на кримські скелі і підганяючи ті галери до північного берегу.

Рясно враті галери кинďяками, а чердаки їх позастелені ріжноколірними килимами. І біжать вони весело та гоже, мов поїздане після шлюбу до весільної хати.

На ціх галерах пливе грізне військо султана, властника Чорного моря. На їх пливе велика сила найлучших, виборних яничарів з п'ятнадцятьма башами і найстаршим башою, славним лицарем Асланом. Це пливе кара і смерть непокірливим запорожцям і їх завзятому копсовому Сіркові.

V.

Гомонить багатий і славний Бахчисарай, найбільший татарський город і столиця Кримського хана. По вулицях його і майданах кипша кипшать татарські юнаки і смугліві яничари, що прибули з Стамбулу. Момеж їх виграють на конях значні мурзи, аги, і беки. Як вогонь баскі їх коні, як жар горить на конях дорога збуря, як сонце сяють по зброй дорогі самоцвіти.

Один перед одним вихвалюють ся мурзи своїми кіньми й збросю, своєю вдачею й звитязтвом а деякі, молодші, виїздять за браму у чисте поле, щоб там на роздоллі розважити горячих коней і помірят ся хистом.

Тут за брамою і молодий, жвавий, що ми знаєм з початку цього оповідання, Джумалі Ага. Тільки не втішається ся він ні своїм баским вороним ко-

нем ні своїм юнацтвом. Він тихо їде по полю, немов знехотя дивлячись на герць звитяжців.

Чого ж смутний Джумалі Ага? Чому не веселій?.... А того смутний він, що по наказу хана покинув у Ахмечеті свою молоду коханку, карооку чарівницю Амину, що була колись на Україні дівчиною Санькою і нареченю козака Грицька Зачепи, а тепер стала жінкою татарина. А стало ся це ось-як:

Ми залишили Саньку, коли вона їхала по стежках на коні Джумалі Аги і вжахала ся, що зостанеться колись необоронена на волю його. Жах той був даремний. Джумалі Ага хоч і здавав ся на війні хижим і диким, але у житті він був добрий, мав лицарські звичаї і через те не хотів силою брати дівочого кохання.

Повернувшись од Дніпра, де на орду наскочив Сірко, Джумалі віз Саньку далі, і вспів добігти до Кизиркерменю раніше, ніж прибули до їхнього шляху запорожці. За Кизиркерменем ще не оден день довелося їхати дівчині з татарами і не одну ніч ночувати серед широкого степу, або у темнім байраці з їм на самоті, але ніякої наруги від татарина Санька не знала. Він навіть догоджав їй, як знов, і коли вона не хотіла париної під сідлом конини, яку їли всі татари, Джумалі добув їй від татарських чабанів ягня пік його мясо над вугіллям. Після вечері ж, як як не було близько води, він привозив їй воду конем у боклазі. Не раз траплялося, що й у день, під велику спеку, він, показуючи на свій баклаг, питав Саньку, чи не хоче вона пити.

Все те Саньку спершу дивувало, і хоч це залишалося та...рина було їй нелюбче, але юмохіть во на перестала його боятись, а його рука що цілі дні даржала її за стан, вже не здавала ся їй такою холодною і оссружною.

Приїхавши до своєї оселі у Ахмечеть, Джумалі оселив Саньку у своєму конакові одрізно від своїх жінок і щодня провідував її, розважаючи чим і як знав і навчаючи її говорити по татарському.

Санька плакала і тужила. Обличчя милого не зникало ще з її очей і дрібні слізози не мало днів лишилися з їх.

Джумалі щодня приносив їй всяких ласощів і все у мовляв не сумувати і забути свій рідний край і все минуле, бо до його вороття вже не буде.

Санька довго не розуміла його мов але почувала, що його речі були щирі і що він кохає її не як хижака тварюка, а як правдива людина.

Так минуло півроку. Обличчя милого Грицька, з його чорними палкими очима, ввижалось ще дівчині, але вже не мовби через якесь темне запиняло, а його теплі обійми і палкі піцілунки хоч і почувалися ще, але більше тільки у вісні.

Молоде дівоче серце жадало милування і життя, але де ж знайти те милування, коли не має у неї пеньки, щоб приголубила свою рідну дитину, не має милого, щоб пригорнув свою кохану і пригрів кіло свого серця...., і не має біля неї ні одної прихильної до неї людини, oprіч Джумалі.

А той все дужче закохувався у Саньку. Рудоволосі татарки обридли йому, черняваж вродя

молоді українки оpanувала всім його серцем. Щодня він довше сидів у Саньчиній горниці, навчаючи її балакати свою мовою, і через пів року Саняка вже зрозуміла з речей Джумалі, що він кохає її як нікого ще не кохав і благає стати йому за жінку. Він нахваляв ся вирядити своїх жінок на свій хутрі і жити тільки з нею одною, як велить її християнський закон.

Щиро плакала Санька, прощаючись думкою з своїм нареченим, а Джумалі милував її, і як малудитину, цілавав її в уста і у плачучі очі... І дівчина не мала сили відтихнути сього чоловіка і відцурати ся його милування.... Вона віддала ся Джумалі і з Саньки стала Аминою.

Небогато ще прожив Джумалі з Аминою, і як прийшов наказ від хана, щоб прибути в Бахчисарай на велику раду, все серце і тіло його були виповнені коханням до неї... Тим то й не веселій і смутний був Джумалі, їздячи навколо Бахчисараю і дивлячись на герць татарських та турецьких звитяжців, бо всі його думки, мрії і бажання були у хмичеті, коло любої його молодиці, чарівної Амині.

Поки турецька і татарська молодь вигравала кіньми у полі, за брамою старого Бахчисараю, до ханського палацу зібралися всі мурзи з Криму, з Ногайської і Буджанскої орди, і всі паші, що прибули з Стамбулу з яничарами.

Тут помеж веселими водограями, у захисті високих тополів, поважно сиділи вони на дорогих килимах, підобгавши під себе ноги, знехотя види

хали з роту дим пахучого каляну і тихо помеж се-
бе розмовляли, ледви повертаючи один до одного
свої довгі сиві бороди.

Тут же на шовкових подушках сидів хан Му-
рат — Гірей, власник чарівного Криму і всіх сте-
пів, що облягли Чорне море з північної сторони
від Дунаю, аж до Кубані, а поруч його сидів слав-
ний лицар, права рука могутчого султана Аслан-
паша.

Це хан Мурат — Гірей зібрав велику раду,
щоб купно всім умовитись, як вчинити те велике ді-
ло, що намислив падішах.

“Слухайте мене, всі правовірні!” поважно по-
чав говорити хан. Ніхто не підліче, скільки вже
разів ставала зміна і скільки разів всемогутній
Аллах убирав степи зеленим килимом з того часу,
як великий Батий мечем завоював ці землі і осе-
лив по їх наших предків. Безоборонно вони тут го-
сподарювали, випасуючи великі косяки, череди
і отари, засіваючи поле, розводючи тютюнища і
сади невольниками гяурами, яких безперестанно
брали з лядських, московських, а найбільше з у-
країнських земель. І були ми богаті, а гареми наші
були повні молодих, чарівних полонянок.”...

“Але минула та щаслива пора на очах наших.
Мало не тридцять год уже, як зявивсь на Запорожі
козак Сірко. Не дає він нам як раніш, безпешно
ходити на московські і українські городи. Давно
не було жадного походу, щоб не наробив Сірко нам
або на поході, або на Дніпрі, на перевозі великої
шкоди.”

“Всяк з вас чув і знає, скільки він погубив на ших братів і дітей, скільки потопив людей і лимані і у Чорному морі з галерами, скільки поруйнував і спалив наших улусів і городів, яку велику силу правовірних збавив він на Огрині і скільки роскида порізаних по степах і байраках. Стогін стоїть і плаче по наших землях, посиротілих дітей і жінок братів наших. Скоро наш богатий Крим зо всім зубожіє, бо пе тільки не маємо ми невільників і невольниць на продаж у Стамбул, Яфу і Єгипет, але не маємо ким засівати свої поля, розводити сади і будувати городи та оселі.”

“Через все це Сірко так загордів, що не хоче корити ся не тільки мені, могучому ханові, а навіть великому нашему падішаху. Але прийшов час, щоб видерти цей цвяшок з нашого серця і знову відчинити двері на Україну, Польщу і Московщину. Премудрій султан, надія і заступник наш, при слав пятнадцять тисяч найкращих яничарів з славним лицарем Асланом —пашою, щоб ми купно з ними, до ноги вирізали запорожців і зруйнували Січу так, щоб потім не знать було від неї й сліду.”

“Тепер ви знаєте, навіщо я вас зібрав. Поміркуйте ж, мудрі паші і мурзи, як вірніше і зручніше справити нам це діло!”

Довго радили ся турецькі і татарські вельможі і намислили так: щоб не мав змоги Сірко з запорожцями утікти з Січі Дніпром, на байдаках, треба діждати зими, поки мороз закує Дніпро у міцні кайдани.... От тоді-то хан, з усією ордою і я-

ничарами, потайно наскоче до Січі і уволить волю султана.

До такої думки звертав раду і сам хан, бо знав що перед християнським Різдвом більша частина Запорожців розіхало ся по Україні, долежувати, як вони казали, зіму; тіж, які залишили ся на Січі, зрадівши святу, з ранку до ночі пили горілку.

Вирішивши це діло, хан роспустив своїх мурзів і беків по їх оселях аж до зіми, і Джумалі Ага другого ж дня обнімав свою милу Амину.... А та вже щиро кохала свого чоловіка і здавало ся, вже зовсім забула своє горе і була щаслива.

VI.

Безжурно спали запорожці на третю ніч святого Різдва, по своїм куріням. Добре батько кошовий уконтентував товариство. Не одну кухву горілки випили вони за ці три дні. Жваво вигравали поміж курінями бандури і люто вибивали козаки гопака на мерзкій землі.

Спить тепер товариство і гадки не має про те, що лютий одвічний ворог козацький, бусурмен, чорною хмарою наближається ся до Січі..., що мине ще скільки хвилин, і польєть ся горяча козацька кров, геть покотять ся шибай—голови, а могучі душі полинуть до Бога у горішнє царство.

Спить і старий кошовий Сірко. За довгий свій вік не одну вищербив він шаблю об ворожу кость і зброю, а скільки він заїздив добрих коней, вихорем бігаючи по диких степах, того не підліче вже ні сам Сірко, а ні хто інший. Час уже й відпочити

старим кісткам.

Руйнуючи шляхетські городи й замчища, потоплюючи і захоплюючи турецькі галери, богато бачив Сірко у своїх руках золота і всякого коштовного скарбу. Чимало і всяких подарунків, з великою шановою, дарували йому з посланцями: польський хан, турецький султан і навіть цесарь далекої німецької землі, бо всі від його собі помочі сподівалися, маючи ту поміч дуже коштовною.... Ale не поманула ся душа цього певного козака на роскоші і ласощі, і все, що Сірко добував, розділяв він на товариство, дарував на Межигородського Спаса, на Самарську—Миколаєвську пустинь та святу січову Покрову, а найбільше укладав у військову скарбницю... I от вже старість, а спить правдивий лицарь — козак на твердому ліжку, вкритий простим кожухом, у тім куріні, у якому пробував ще й за молоді літа, відрізняний від товариства тільки невеличкою загородкою.

А тим часом хан, з усім турецьким і татарським військом, надійшов до гори, що була за дві верстви від Січі. Тут стояла січова варта і фігура, але вартові теж добре попразникували і тепер, залізши в бурдюг, такого адавали хропака, що татари зачули їх мало не за півгонів.

Злапавши запорожських вартових і провязавши їм руки, татари почали допитувати, як увійти у Січу потайно, щоб не робити гвалту і не спокохати зрані запорожців.

У всіх вартових, що не вспіли ще проспастись, у голові такі гули чмілі, що татар вони ма-

ли за мару, за жарти сатани, і на всі питання вони тільки шіпотіли: “свят, свят!”

Тоді татари, одрізнивши наймолодшого з запорожців, почали на його очах катувати його товаришів, допитуючи про Січ.... Ім по черзі випекали очі, різали їхнє тіло, тягли з їх жили... Давно вийшов з сердешних хміль, але не таківські були запорожці, щоб зрадити святому хресту і товариству: вони всі, один по одному, вмерли у лютих муках, не виказавши й слова. Тоді приступили кати до наймолодшого козака з червоним від огню шилом нагрожуючи, як що не скаже про те, як увійти у Січ, перше всього випекти йому очі.

Вжахнулося серце молодого козака, бо ще не за гартував він своєї душі, як загартували старші козаки, і він виявив ворогам, що всі брами, які є у Січових стіна, замкнуті, а що oprіч брам є у Січі невеличкій пролаз у тій стіні, що виходить до річки Підпільної, і хвіртка у тім пролазі ніколи не замикається, бо через неї козаки ходять по воду.

Вивідавши це, хан і Аслан-Паша порадились і вирішили так, що Аслан-паша з яничарами увійде в Січу через пролаз і почне вирізувати запорожців по курінях, а хан з ордою обляже Січу з поля, щоб не дати втікти з неї жадній живій душі.

Спить старий Сірко і не чує, що вже хан тісно облягає Січу, а яничари, увіходючи один по одному через пролаз, вже тісними натовпами обстутили всі куріні і червою кишать по січовим вулицям і на майдані... Хоч і великий ти, Сірко, харак-

терник, але мабуть тепер прийшов і твій останній час!

Та не попустив могучий Бог християнський, щоб стало ся ганебне діло, нараяне ханові шайтаном... Не вмістила Січа такої великої сили яничарів. Вже повен і майдан і вулиці, і всі січові закутки; вже сперли ся яничари так, що важко й дихати, а від річки ще й ще пруть яничару. Нема — куди вже прорватись Аслану-паші, щоб дати знак до різанини, і мовчки стоять яничари і паші, тісно приперті до стіни курінів, марно чекаючи наказу своєї верховоди лана.

А козаки сплять і не чують нічого.

Спав у тім самім куріні, де й копсовий, молодий січевик Іван Шевчик, якого ми бачили у Мішуриному Розі і який тільки рік як прибув до Січі. І ввижаеть ся йому спочатку любий і веселій, а далі тяжкий сон. Ввижаеть ся Шевчикові та кохана дівчина, з якою він зріс, з якою бавив ся, пустував і співав на вулиці пісні... Ввижаеть ся немов би вона, його мила Марійка, сидить поруч його під вишнею батькового садка, весело та любо за спрає йому у вічі, пригортається до його своїм гнуучким, теплим станом і, жартуючи, накручує його чорний вус на свою маленьку пучку.... З під високого неба на їх дивить ся срібний місяць, а на кущі біля їх чарівник-оловейко виспівує свою чудову пісню, немов радіючи їхньому коханню....

Тільки недовго бачив козак той чарівний сон. Вже ввижаеть ся йому, немов би встає край неба чорна хмара і наступає все близче та вище, обля-

гаючи ясне сонце і ховаючи його у темряві. От уже й зовсім світ затлумив ся... Тільки почуває Шевчик, що то не хмара заступила світ сонця, а то орда татарська заховала від його любу Марійку..., і навіть чус вже козак, як стогне його мила від тяжкої муки і кличе його, щоб йшов її рятувати....

Здавило Шевчикові серце і, схопившись з твердого ліжка, пришав до кватирьки вікна, щоб передихати... Але й тут мара! Тут перед його очима стоять його люті вороги, бусурмени.

Протер козак очі, перехристивсь, але мара не зникала.... вороги тут — на очах. Тоді Шевчик кинув ся будити козаків і кошового.

“До збруї!” гукнув Сірко, схопившись. “Ставайте по десятеро до вікон, а останні набивайте рушниці!”

“Відчиняйте вікна!” гукнув він знову, коли все вже було споряжене. “Привітайте непроханих гостей!”

Минула хвилина і весь сірків курінь мов блискавкою поняв ся від пальби, несе кожна куля смерть і двом і трьом яничарам. Заметушили ся ՚невірні, хочуть і собі стріляти, так не можуть за тіснотою рушниць до плеча узяти. Хутко подають задні козаки переднім набиті рушниці і не замовкає й на хвилину та смертельна пальба.

Прокинули ся тим часом від пострілів і по інших курінях, і пішла пальба по всій Січі.

Метушить ся султанське військо. У піт’ мі й тісноті стріляють яничари то у небо, то у своїх пе-

редніх, а козацькі кулі несуть їм смерть з усіх боків, бо куріні роскидані по всій Січі.

Небогато минуло часу, — взяв яничарів жах, і почали вони бігати поміж курінями, мов вівці по кошарі, падаючи на купи трупу і давлючи однієї одного.

Чує хан, що схопила ся у Січі велика валка, і радіє, покладаючи на думці, що прийшов запорожцям край і що от — от піchnуть вони з Січі вибігати йому до рук. Про те тільки він турбувався, щоб не вбили у колотнечі й Сірка і що, крий Боже, не зможе він через те живого привезти його перед зені очі султана.

Ще проминулось кілька хвилин, і стало яничарів у Січі рідіти, вулиці ж і майдани все рясніш трупом вкривалися. Тоді бачучи, що козацькі кулі з одного куріння можуть улучати в другий і робити шкоду своїм, звелів Сірко спинити пальбу і виходити з курінів до ручного бою. Давно нетерпляче дожидав Шевчик цього наказу. Серце козака давно кишіло помстою, і ті смерті, що він роскидав з своєї рушниці, невдоволили його пекучої муки. Перехрестився Шевчик, хутко вискочив з куріння і кинувся рубати яничарів своюю гострою, важкою шаблею, скрикуючи у своєму серці; “за Марійку, за Марійку..”; і серце його втішалося мукою й жахом ворогів його, бісурменів, що розлутили його з милою.

Мов сполохані ягњата, бігають невірні по під стінами Січі, шукаючи, як би вискочити в степ, але обидві брами замкнуті, пролаз же, яким увій-

шли яничари у Січу, завалили вони своїм трупом. Де котрі з яничарів спромогли ся таки через стіни перелісти, але й тих здебільшого яничари постріляли, вважаючи їх у штъмі за втікачів—запорожців.

Не один Шевчик помщається тут за свою милу. Тут же поміж курінами навалює кути бусурменського трупу і Саньчин милюй, Грицько Зачепа. Він теж ввесь рік уже був на Січі, сподіваючись часу помсти.... І от бажаний час прийшов.

— Втішалися погані, красою моєї милої, впивайтесь же тепер своєю кровію! — Так гукав Зачепа, ганяючись помеж трупом за яничарами.

Набігши до одного кутка, де яничари сперлися купою, Зачепа якось перечепився через вбі того і впав, а вороги вже кинули ся були до його, щоб добити.... Але вглядів Шевчик, що був неподалеку. Він миттю сягнув до тієї кути з окровленою шаблею і захистив козака, поки той піднявся. Тоді кинулися обидва козаки поруч битися з невірними і серед цього кровавого поля побраталися.

Доти яничари метушили ся по Січі, поки зостоялося їх невелика купка; доті, покидавши зброю, упадали вони навколошки і, піднявши руки догори, благали про милосердя.

Де ж був той, що згубив таке голінне військо султана? Де був Аслан-паша? Він з останньою тисячею яничарів не зміг увійти у Січу затіснотою; коли ж почалася пальба, яничари, запакували про лаз трупом, давлючи один одного так, що продра

тись у Січ було вже не можливо. Скоро від втікачів що перелазили через стіни, почув він, що загинуло все його славне військо. Тоді, предчуваючи собі неминучу смерть від султана, сам прострімив він собі серце гострим мечем.

Вжахнувся хан Мурат-Гирей, почувши такі вісті. Тільки шайтан, міркував він, зміг би викорінити у півгодини таке велике і славне військо.

“Сірко-шайтан!” (шайтан значить чорт) голосно скрикнув він, “ і не сила людям його промогти!”

З тим словом хан перший повернув коня до Криму; за ним кинулися мурзи, аги і беки купно з усією ордою.... і аж поки добігли вони до Перекопу, все здавалося ханові, що чубатий шайтан, Сірко, хапає його за плечі.

VII.

Сірко, не гаючись, спорядив у поход тисячу козаків і світом кинувся з ними наздоганяти хана, щоб дати йому за його ганебний вчинок запорожської дякці; останніж запорожці, діждавши світу, взялися порядкувати Січу. Але ця річ була не лехка. По Січі валяла ся така сила трупу, що поховати його у ями було зовсім не можливо. Виволочити труп у степ і кинути на поталу звірови й птиці теж булоб непридобно, бо по весні з трупу пішов би дух, і у Січі виникнули би пошесті. Через те за порожська старшина, порадившись з товариствім, вирішили, щоб виволочити ввесь труп на Підпільню і спустити в ополонку.

Але й це останнє, зробити було не легко, бо за ніч, залиті кровлю тіла змерзлися цілими купами та ще й попримерзали до землі.

На цій роботі застав над вечер товариство кошовий Сірко. Він не зміг догнати хана і через те повертався до Січі дуже похмурий, насупивши сиві брови аж на самі очі.

Углядівши, що товариство морочить ся біля трупу, не знаючи, що робити і як одідрати яничарів одного од одного, він сердито гукнув:

— Чого вовтузитесь? Рубайте погане падло сокирами на шматки! —

“Розумний ти... рубайте!” пробубонів на його поклик пісадкуватий козак.

“А штанів скільки зіпсуюш та зброї всякої!”

Дуже шкоділи запорожці, що мало чим можна було з яничарів покористуватись через мороз, та нічого робити — три дні вони рубали мерзлий труп та, тягаючи його кіньми до ополонок, спускали під лід щоб Дніпро поніс невірних турчинів геть з запорожські землі, у Лиман та Чорне море, до турецьких берегів.

Сірко, ж все ходив по Січі похмурий. Йому мало, що вигубив він ціле військо турецького султана....., що вилив стільки крові, що залив усю Січ і підтопив нею навіть святу Божу церкву..., що навалив по Січі такі стирти поганого трупу, що за три дні не вправилися запорожці виволочити його геть..... Йому ще не досить. Не такий Сірко запеклий, щоб вгамував він на цьому своє серце... І от, поховані з великою шанбою тих з това-

риства, що полягли, обороняючи свою матір — Січ; прибравши Січу від поганого трупу бусурменського і від крові і віддавши, кущно з усім ко-зацтвом, хвалу Милосердному, почав Сірко думати, як скарати хана, щоб не кортіло його вдруге потайно підкрадатись до Січі.

Всю зиму Сірко ходив невеселий. Як подихнуло ж від Чорного моря теплом, і Дніпро, скинувши з себе біле запинало, засинів, прояснів Сірків погляд. Рясні брови його вже не ховали очей, а піднялися вище до шапки, зігнута вже старістю спина вирівнялась і сам він через те мов виріс і орлом походжав по Січі, порядкуючи і в пушкарні, і в скрабниці, і в пекарнях, а часом навідуєчись несподівано і на Шамбаш, приглядуючи, чи гаразд шорники лагодять сідла та іншу збрюю і чи не гаються шевці і кравці, вистачаючи козакам чоботи і одежду.... I лихо було тому, кого Сірко у будені спіткає п'яним.

“Яке сьогодні свято?” спитає бувало кошовий з посміхом. “Скажи голубчику, будь ласка, бо я вже старий, дурний, тай забув! Чи може ти з походу повернувшись, що гуляєш?”

Хміль одразу виходив з гулящого, бо знав він що кошовий зараз накаже йти до пушкарні, а там надають таких київ, що й у місяць не вилежишся.

— Вже батько Сірко щось надумав, — гомоніли помеж себе січовики, — бо не дурно вже бадьориться і лівим вусом сміється.—

І справді щось надумав Сірко, бо послав на Вкраїну коней скупляти і козаків скликати, а січо-

викам звелів, щоб усе було напоготові до походу.

Козацтво — годі вже пiti та спати. Бачуть що намислив кошовий щось надзвичайне, бо у ватаги на рибацтво у Дніпровські плавні та лимани куди запорожці виїздили що року, він вирядився тільки старих та покалічених; здорових же та молодь залишив на Січі. Всі стали поважні та лагодні ся до походу.

Радіс Іван Шевчик, повеселішав і Грицько Зачепа. Хоч не мало вони скарали у Січі бусурменів, але то була тільки помста, тепер же, як вони у думці покладали, наблизав ся час іти шукати, а може й вирятувати, своїх наречених. Сірко хоч і не казав, куди саме вестиме козаків, але всі так міркували, що нікуди більше йому збріатись, як не на Крим.

Грицько й Іван вже росказали один одному про своє лихо, виявили свої думки і надії і цілували святий хрест на побратимство, щоб битись поруч і одному за одного, як випаде пригода, то хоч і вмерти.

Нетерплячи дожидаючи походу, вони добре вигострили свої шаблі, списи і ножі і гарно по-протирали рушниці і пистолі.

Надійшло ю ждане літо. З України потроху прибувало козацтво. Не богато було таких, що їхали кіньми і мали свою зброю, більше ж прибувало Дніпром на дубах. Ці останні більше були голоколінчики, сірома, що oprіч драної сорочки та шмаття від штанів, нічого на їх не було. Всіх їх треба було одягти і узбройти з військової скарбни-

ці. Але ніхто не зостав ся ні без одежди, ні без зброї і навіть всякому було доручено коня, бо Сірко знав як за ті смутні часи зубожіло українське козацтво і не дурно всю зиму й весну клопогав ся, щоб придбати і коней і зброї.

Одного ранку, як тільки що зайняла ся черво на зоря, вдарив довбуш у котли, і через пів години запорожці, мов мурашня, вкрили поле поперед Сірчі і ставали курінами кінь до коня. Курінні атамани, полковники і інша старшина порядкували всяк біля своєї ватаги. Біля кожного курінного високо на легкім вітерці маяла коровга: червона, синя, зелена або іншого коліру, щоб всяк козак у поході і серед лютої січі бачив, де його атаман.

От виїхав на білому коні і славний Сірко. Міцно сидить він своїм жвавим тілом на баскім огірі, оглядаючи орлиним оком своє військо. Сиві вуси, брови і оселедець скрашують його, запалене сонцем обличчя, і вся постать Сірка така ще могуча, що навряд чи знайшовся б хто охочий вийти з ним на герць. Позад Сірка, на вітерці вигравав чорним волосом бунчук, а поруч маяла велика біла військова корогва і мов скликала козаків до кошового з усіх боків.

Оглядівши військо і побалакавши дещо з старшиною, зняв кошовий шапку і, повернувшись до святої Покрови, перехрестивсь. І все козацтво слідом за кошовим, здіймало шапки і мовчки кланялося і хрестилося у той бік, де на сонці золотом вигравав хрест січової церкви.

Мовчки Сірко махнув рукою і передня ватага

рушила у поход. За нею рушив сам коповий, а за ним і все військо запорожське.

Поважно їхав Сірко. На вусах його і у очах не було того посміху, який добре знала вся Січа. Він почував вагу цього часу, у який приймав на себе життя і бутність всякого війська і ніхто з козаків не смів порушити величність тієї хвилини сміхом, жартами, або піснею, так що перші часи походу всі їхали мовчки.

Недалеко від Січі перевезлося козацьке військо на той бік Дніпра і звідти повів коповий козаків не на Крим, а геть у Ногайські степи. Козаки сьому дивувалися, але ніхто не насымів спітати копового, куди він їх веде, бо знали, що Сірко не одмовить і слова, а тільки гляне на цікавого, та так гляне, що той не знатеме, куди з сорому й очі сковати.

Довгою гадюкою веться запорожське військо по степах та байраках, геть обминаючи татарські улуси, щоб не подали татари звістки у Крим про їхній похід. Січ і Дніпро вже далеко, а навкруги степ як море...

Бадьоро й весело йдуть козаки. Нашо їм знati, куди вони йдуть? Їх веде сам Сірко, а де Сірко, там і слава і вдача. П'ятьдесят ще й три рази водив вже Сірко запорожців у походи, і не було й разу, щоб не приніс він до Січі здобичі і слави. Тільки орли з під висого блакитного неба бачуть, де йде Сіркове військо, і стежуть за ним, бо знають, що куди повів Сірко січовиків, там досить буде солодкого людського трупу.

На третій день перед очима запорожців розісталося Гниле море. Молоді козаки, а з ними купин Шевчик і Зачепа, дуже дивувалися тому, що єшовий привів їх до цього міста, де вони не бачили ні байдаків, ні якої деревини, щоб поробити плоти за для перевозу. Тільки бували запорожці та ті, кому доводилося тікати з кримської неволі, знали, що у сьому місті все море, що мабуть з верству було завширшки, можна було не то що коñем, але й пшкі перебристи.

Сірко не повів козаків на Перекоп, бо знов, що там, на межиморї, понароблювано таких фортецій, що не зруйнувати їх і з найбільшими гарматами, і понакопувано таких рівчаків, що не закидти їх і за тиждень. До того ж він міркував, щоб поки він бився під Перекопом, хан спромігся б зібрати у десятеро більше війська, ніж було у нього козаків. Через це Сірко і йшов крадькома до Гнилого моря, щоб, перейшовши його, несподівано вскочити у Крим.

Перши на кримську сторону, зібрав Сірко всіх козаків на раду і почав казати, куди і на що веде запорожське військо.

“Знаєте ви всі, панове товариство, славне військо запорожське, — казав Сірко до козаків, — як на святе Різдво, потайно мов злодій, у ночі, підкрався до нашої Січі одвічний ворог наш, кримський хан, з великим військом турецького султана і з своєю ордою!”

“Не вважаючи на те, що в Січі не було й половини козаків, Господь Милосердний та свята

Покрова захистили нас, затуманили ханові розум і дали нам змогу оборонити нашу матір-Січ. Але за такі ганебні заміри треба ще хану віддячити! Треба струсити його поганий Крим так, щоб і до віку не наваживсь він запорожців чіпати!"

"Тепер слухайте, панове' як я покладаю на думці це діло обрахувати! Я з частиною війська зо станусь тут, щоб боронити броду, а вас, брати — атамани, з усіми козаками, я розділю на п'ять най-більших татарських городів: Ахмечть, Бахчисарай, Козлов, Карасубазарь і Кафу. Шулікою впадіть ви на ті городи... Нещадно карайте бусурменів і визволяйте з неволі хрещених! Та не гайтесь, діти, через здобич! На все це маєте ви тільки чотири дні на п'ятий же день, хто не буде тут, то загине у бусурменській неволі, бо на шостий день хан спроможить ся підняти і привести сюди сто тисяч орди!"

Скінчивши промову, кошовий запитав, чи добре він казав і чи всім те до вподоби.

Козаки знали, що не гуляти йшли до Криму з своїм завзятим кошовим, а битись з невірними, і що всякому випаде так, як Бог дастъ, як то кажуть: "кому слави добути, а кому й живим не бути". Через те не довго міркуючи, козацтво почало гукати:

— Добре батьку, кажеш! Добре! Віддячимо невірним! —

VIII.

Безпечно спить хан. Глибокими рівчиками

відрізав він Крим від степів. Міцні і високі мурива ні стіни Перекопу. Грізно виглядають по стінах чорні жерла гармат. Пульнує по баштах невисиучий варта. Нічого й наважитись ворогові здолати ці перепони.

З усіх боків Криму розлягло ся синє море, а по морю гуляють турецькі галери. Спи безпечно хан! Ні з якого боку не підступить до тебе ворог.

Спити і ханський гарем. Тільки не впокійний і гніточий сон чарівниць, у яких силоміць беруть кохання; Часто ввижається ся їм рідна оселя у своїй країні, батько й мати, що пестували їх змалку, а може й очі милого, з яким не судило ся зазнати кохання.

Кидається ся тут у гаремі по білому ліжку і сердешна Марійка, Шевчикова мила! Йде другий рік, що вона у неволі. Як доволокли її знесилену до Криму, то продали богатому старому татарину, що мав недалеко від Бахчисараю, на березі невеличкої річки Качі, велики сади і тютюнища. Тут у цього татарина, вона й пробувала більше року.

Не легка була робота невольників. Чоловіки били ломами камянуватий ґрунт, а жінки й дівчата виймали велике каміння, відносили його геть з поля і викладали з каменюк по межі поля і при до розі, невисокі стіни. Ті каменюки які були крихкі, вони мусіли дробити і перемішувати з землею. Так оброблялося поле під тютюнище. Від цієї праці руки і ноги нівечилися у кров. До того ніяких черевиків невольницям не давали, бо об гостре дрібне каміння черевики і чоботи дуже швидко шар-

пали ся на школу хазяїнови, до невольнєцьких же ніг хазяїнам було байдуже.

Спини і плечі невольників і невольниць і тут не загоювалися, бо як не роби, а доглядачі завжди знайдуть за що оперезати невольницю батогом, так само як і ледачий хурщик знайде, за що бити навіть тих коней, які зозсім добре везуть.

Виготувавши поле, Марійка з іншими невольницями садила тютюнову розсаду і поливала тютюнище, щовечера носючи воду з річки. Ця робота хоч була звична кожній українській дівчині, але тут доводилося ходити по гострому камінню і на круті гори, — камінці часто котилася у низ нога човгала вода розливалася, і зраз багіг доглядача ласкав по спині.

Але найгірше було невольникам у ночі. Боячись, щоб вони не втекли, або не вбили хазяїна, на всіх невольників на ніч надівали кайдани і замикали у льохи, де вони і спали долі, серед всякої нечесті. На невольниць хоч кайданів і не надівали, але теж замикали одрізно від чоловіків у льохи, або у повітки, де спати доводилось або на каміні, або на телячих і овечих зідах у нечисті.

Через небагато вже тижднів біле Марійчене тіло стало таке брудне, що здавалося чорним, по руках поробилися ціпки, а на ногах наріс леп. Але й це все не зрятувало Марійку від гарему.

Одного літнього вечера, хан Мурат-Гирей виїхав верхи проїхатись понад чарівними берегами річки Качі і подивитись на піщані городки давніх народів, що й тепер зацікавлюють і дивують всяких мандрівців і туристів. На Марійчене лихो,

вона несла з Качі воду на тютюнище саме тоді, як берегом проїздив хан. Простеживши за нею очима хан обернувся до мурзи, що йхав позад його, і щось до того промовив. З того слова Марійчена доля була вирішена. Цього ж вечера її відрізнили від інших неволиниць і привезли у Бахчисарай до ханського гарему.

З того дня минув вже місяць. Марійу годують всіякими солодощами, банють щодня і маstryть пахучими мазями її тіло, щоб помякшити руки й ноги і погойти струпя. Вона знає до чого її готовують і через що їй така шана, честь і пестування..., і серце її ние й сумує.

Одного дня евнух сказав Марійці, що завтра над вечір вона мусить іти полоскатись під водограй. Про цей водограй Марійка уже чула у гаремі, що туди щодня ходять полоскати ся то дівчата, то жінки, — иноді по одній, а иноді по дві і по три одразу але що визначає те полоскання вона не знала і міркувала так, що під водограєм всі, що лізуть у гаремі, купають ся по черзі.

Сьогодня над вечір, коли ще сонце не заходило, стара служниця, татарка, вивела Марійку на малий двір ханського палацу. Тут, осторонь, під високими стрункими тополями був невеликий водозбір, а біля краю того водозбору Марійка побачила водограй, що точив прозорі мов слози, краплини холодної води. Знявши одежду, Марійка увійшла у неглибокий зодозбір і охоче плескала ся у свіжій воді після спеки літнього дня. Вона підставляла ділоні під краплині, що падали з водограю,

і грала ся, мов дитина, не почуваючи, що на неї, нагу, давно крізь потайне віконце дивить ся старий хан своїм не ситим оком.

Цей водозбір і водограй намислив один з татарських ханів, щоби дивити ся на красу своїх жінок і коханок. До водограю виходило потайне віконце з ханського покою, і хан Мурат-Гирей визначав час, у який мали виводити сюди купатись чарівниць з його гарему... А щоб вода не ховала від його очей краси жіночого тіла, водозбір був зроблений надто мілкий.

Довго сю ніч після того купання Марійка не спала. Коли вона вертала ся з двору до своєї горниці, ханські жінки по-меж себе пошепки балакали і їй вчуло ся, як одна, покиваючи на неї головою, сказала по татарському другій:

“Сьогодні — до неї!”

Ці слова мов ножем пороснули її по сорію, і воно заболіло недобрим віщуванням, що сьогодні та ніч, коли примусять її віддати свій вінок дівочій: свое молоде тіло на наругу старому лауну.

Лежучи тепер на мягких шовкових полушках вона думала про те, якаб вона була щаслива, якби змога їй, замість цього мягкого ліжка, з дорогих кілимів і подушок, лежати на голій лаві своєї рідної хати, поклавши голову на коліна рідної ненъки! Як охоче проміняла вона всі ці бусурменські ласощі на окрасу рідної паляниці!

Вона з охотою повернулася б тепер і у неволю, до татарина на тютюнище, бо там хоч і важко було тілові, але лехше душі. Там вона була не

одна. Там чимало було таких як і вона безчесних, відлучених від матерей і навіть від маліх дітей... Було з ким побалагати, наскажитись на лиху долю, колгасати, згадати рідний край свій, вільну долю, батька матір і милого... Тут же, замкнута у цю роскішну але прокляту горницю, вона і не має з кого промовити слово, не має від кого почути лісну одмову і співчуття.

І тріпоче молоде дівоче тіло на цьому незвичному, душному, мягкому ліжку, як маленька рибка в плавні, вигинута хвилею на берег з рідкої води.

“О, мамо, матінко!...” скрикнула дівчина у шівні: “Порятуй свою дитину!”

А далеко від Криму, на Україні, тяжкою тугою тужить стара Марійчина мати, згадуючи свою любу доню, свою кров і тіло... І не раз, уставши поночі, запалює вона перед святим образом страсну свічку і навколошках простоює ночі, благаючи Бога, щоб вернув їй з неволі рідну її дитину...

Марійчина душа бачить рідну матір і тихішає... Сон спадає на її очі..

І снить ся Марійці чорнобривий козак, її наречений Іван. Наче б любо вони сидять у садочку. Ласково дивлять ся на неї його чорні очі... Міцно пригортас він її до свого серця... Як палко він її цілуве! О Боже, як любо!... яка вона щаслива!...

Але брязнуло щось біля дверей і скрикнула Марійка, скочивши з ліжка, мов сполохана пташка з теплого гніздечка. Гулко беть ся і тріпоче її маленьке серденятко, прислухуючись, чи не йде хат — хан її мордувати...

І не одурило дівчину її серце: це увійшов хан. Невеликий на зрост, з зігнутою спиною, він стояв перед Марійкою у довгому білому халаті і золотом гаптованих тухлях. Його довга, сива, скуювдана борода висіла до поясу, а вузкі очі дивилися на дівчину хижо і похотливо.

З галасом кинула ся Марійка у куток, обгортаючи себе запиналом, дівоче її серце несподівано вишовнило ся міцью і рішучестью не датись ханові.

“Чого лякаєш ся, божевільна?” сказав з посміхом хан, наближаючись до Марійки. Він надивився сьогодні на її молоде гнучке тіло, і його хижі очі ще й тепер, крізь запинало, бачили дівчину нагою. Він нетерпляче простягав до Марійки свої животі, цушкі руки, щоб взяти її у обійма. Але гнучке молоде Марійчине тіло..., мов той віон виприснула вона з рук ласуна і прожогом кинула ся у другий куток.

Знову наближається до Марійки хан, мов той кіт, постерегаючи, щоб мишенятко не втекло у який бік. От він притиснув вже дівчину у куток і міцно обхопив руками. Він почував вже тепло молодого її тіла, що тріпоче у його обіймах... Але мов кішка вкусила Марійка хана за руку і знову, випручавшись, відбігла до другого кутка.

Люто дивлять ся тепер очі хана на непокірливу дівчину.

“Ти попікодієш, норовиста дівко, що не ласкава до своєго властителя! Ну, та може іншім разом ти будеш покірлива!

Сказавши так, хан, трясучи з пересердя бородою і грюкнувши дверма, вийшов з Марійчина-го покою.

Тільки, що зачинили ся за ханом двері, як до Марійки вскочили двоє євнухів і, скрутивши її руки, понесли з покою і у одній сорочці вкинули у теплий льох, де кати вже чекали її з батогами.

IX.

Орлами розлетіли ся запорожці від Гнилого моря по Криму. Нічого шкодити коней: тут безліч татарських і гарапських скакунів, один одного кра ще... Бери, скільки мога і охота!

Як малі курчата розлітають ся по закуткам, зачувиши гулкі крила шуліки, так кинули ся в ростів від запорожців сполохані татари. Але козацькі коні прудкі, а татари не узброєні. Безліч падає їх трупом по улусам і степам. Тільки богатих мурзів беруть козаки у полон, щоб потім брати за їх викуп.

Не встигли добігти гонці до хана, щоб дати звістку про лиху, як три великих ватаги козаків наблизились вже до Ахмечеті.

У передній ватазі були й побратими — Шевчик і Зачепа. У кожному улусі, що ряснно були роскидані по степу, вони сподівали ся знайти своїх дівчат і, підїзжаючи до осель, випереджали товариство.

Вже чимало спіткали козаки хрещеного люду, невольників з усяких земель і найбільше своїх земляків — українців. Всі невольники, де хто б не

був, чи на роботі у полі, чи по улусах, зразу стали вільними, бо всі татари кидали все, що мали, і рятували тільки свої душі. Всіх тих невольників козаки направляли до того міста, де отaborив ся Сірко; самі ж безупинне бігли далі.

На пляху, біля Ахмечеті, полковники козацьких ватаг кинули жереб, якій ватазі руйнувати Ахмечет, якій бігти далі, до Бахчисараю, а якій — у третю сторону, на Козлов. Четверта-ж і п'ята ватаги ще від моря пішли іншім пляхом на Карасу базар і Кафу. По жеребу вишало так, що Зачепа і Шевчик з середньою ватагою пішли до Бахчисараю.

Тут часом у Ахмечеті ще ніхто не чув про запорожців і життя там йшло, як і завжди.

Тихо було і в конаку Джумалі Аги. Хоч і не великі його шокой, але молода жінка Амина чепурненько вбрала їх килимами, саєтовими запиналами та рушниками, що вже тут вимережала рідною українською мережкою.

Минув уже рік з того часу, як Санька стала Аминою і жінкою Джумалі Аги. За цей рік молода зазнала чимало щастя. Джумалі Аги любив її вірно, жалував недопускав до роботи, відхиляв від неї всякі турботи, і молодиця почала звикати до того, що вона татарка. Нарешті у неї знайшовся хлопець і ця дитина вже на віки зєднала її з чоловіком татарином. Правда, інколи здихала вона, згадуючи свою неніньку і рідне село, але вона знала, що може побачити її тільки на тім світі. Брав її сум іноді і за коханим Грицьком, але вона була

упевнена, що і він або вбитий, або денебудь конасе у неволі. Через те вона і нареченого своєго, Грицька, згадувала тепер так, як згадують дорогих людей, що вмерли.

Серце Саньчине не почувало, що той, кого вона згадує як покійного, сам тепер на баскім коñі їде не далеко від неї, обминаючи Ax-Мечеть, і прямує на Бахчисарай. Вона зараз безпешно сиділа долі, на ріжноколірному килимі, бавлючись з маленьким своїм сином Гасаном, що вже простягав до неї свої рученята. Тут же біля їх сидів на м'якій софі, підобгавши під себе ноги, Джумалі Ага і, спокійно пахкаючи кальян, не зводив очей з своєї чепурної жартливої молодиці, втішаючись серцем на її вроду і на любого свого сина Гасана.

Але цей спокій і щастя у одну мить зникли як дим. В покій вбігла служниця, репетуючи, що вулицями стріляють і що люди бігають, мов несамовиті.

Джумалі вибіг на вулицю, але раптом повернувся. Він иобачив, що в місті козаки..., що вони ріжуть і блють людей, палють будинки.

Мов крейда зблідла Амина, почувши таку вість. Єю опанувало те почуття, яке добре знають злодії, застукані з награбованим добром. Вона одразу зрозуміла, що її щастя було не певне, не правдиве, а наче крадене, бо його не можна було виявити своїм братам козакам. Про теж, щоб вона з ціми козаками мусіла повернути ся до рідного села у неї й думки не було.... Її доля тут, де її любий Джумалі, тут її і втіха — маленький Гасан.

“О, всемогутний Аллах і пророк Махмуд!” благав Джумалі здіймаючи руки до гори. “Навчіть мене невартого, що робити, як рятувати і куди заховати те щастя, що ви мені подарували: мою кохану Амину і любого Гасана!”

Серцем Джумалі опанувала роспуха. Рятувати жінку з дитиною і втікти всім до Бахчисараю вже не було ніякого способу, Заховати їх теж нікуди, бо козаки знайдуть і поріжуть. Він метушився по покою, не можучи нічого надумати за для порятунку, і ламав собі руки.

Жіночий розум метчійший, Амина уже опанувала своїми думками і вже намислила, як перевозити своє крадене щастя.

— Не побивайся, мій любий, і заспокой ся!... казала вона, припадаючи до чоловіка.

— Сідай мерщій на коня і біжи до хана! Не бій ся за нас... Я скажу козакам, що була зневолена до любошів і через те придбала дитину. Мені не зроблять нічого, хиба що примусять вертатись на Україну. Але ти з ханом збирай швидче орду і вертайся відібрati нас від козаків! —

Все близчає галас. Поуз двір біжать хто кіньми, а хто й пішки неузброєні татари... Ще міне яка хвилина, і козаки будуть тут.

Але Джумалі вже на стайні. Він бере найкращого огира і на неосідланому вихорем вибігає з Ахмечеті і прямує до Бахчисараю, щоб поспіти туди раніше за запорожців.

Гучно бе копитами прудкий кінь тверду землю і несе Джумалі все далі від Амини. Вже бова-

ніуть край неба таємні сині гори Чатирдаг і Бабуган, а поза його і об-біч хмарою встає дим від великих пожеж.... То палають ті улуси і города, які уже промпнули козаки.

Палає і Ахмечеть. А що робить Амина? Амина знову перекинулась у Саньку. Не маючи ніякої української одежі, щоб переодягтись, вона здіймає з голови татарське жовте запинало і зашинається ним знову, тільки вже не по татарсько му, а так, як на Україні запинають ся молодиці. Вона вибігає до козаків на зустріч, ніби радіючи і хрестить ся, щоб її не полічили за бусурменку та не вбили так, як вбивали всіх татарів. Радісним словом привітає она козаків, закликає до покоїв, годує чобуреками і шашликами, роспитуючи про славне місто Умань і про рідне своє село... Так зратувала Амина своє життя собі і своїй дитині.

Три дні бенькетували запорожці у Ахмечеті, чекаючи поки повернуться ті ватаги, що пішли на Бахчисарай і Козлов, а на четвертий день, як тільки прийшла звістка, що з Бахчисараю запорожці вже йдуть, зібрали вони всіх останніх невірних, які не вспіли ні втекти, ні поховатись, повязали на татарських коней богато всякого добра і з усім тим рушили до Сіркового коша.

Визволених невольників була чімала юруба, і тут, помеж їми, йшла й Санька, з дитиною на руках.

Серце у Саньки нудьгувало і страхало ся через те, що не біжить досі ханське військо і її чоловік Джумалі, щоб бити запорожців і рятувати її

від тих, що були колись їй братами.

X.

Вжахнув ся хан, почувши, що Сірко у Криму і що козаки біжать мало не слідом за вістниками. Небуло ніякої надії, щов вспіти зібрати військо і відборонити ся у Бахчисараї. Розсилає хан гінців по всьому межігорю і у велику Бельбекську долину, де найряснійш були татарські улуси, і наказує, щоб всі татари чім дуж узбруювали ся і поспішали ся у ту ю длину до міста Кокозів.

Щемить серце старого хана за Бахчисараєм, спадком великих предків, але мусить він його залишити, мусить покинути на поталу неситому ворогові. Один тільки день раніше довідав ся він про козацький підїзд і ніякого б лиха не було — він вспів би зібрати орду, оборонити свій Бахчисарай і прогнати, а може й забрати у неволю, всіх запорожців.

От підводять вже ханові білого коня і він, разом з підручними мурзами, виїздить геть з своєї столиці у межигорє, за річку Качу, до Бельбеку і Какозів.

У завжди тихому дворі ханського палацу тепер мов у мурашнику. Сюди віздуть десятки гарб і сотні мулів. На їх челядь кладе і вючить всяке добро, а євнухи садовлять по гарбах жінок і дівчат з ханського гарему. Теж робить ся по будинках значних мурзів, беків і всіх заможніх татар.

Але де взяти стільки гарб, стільки коней і мулів; щоб можна було підняти все добро, всі скар-

би, все те золото і срібло, що віками награбувало
ло ся мало не з усього світу і звозило ся до цього
розвійничого кубла?.... Зостав ся мало не ввесь
Бахчисарай на здобич запорожцям.

Скільки світ стойть, не бачив Бахчисарай во-
рожої сили.... Нехай же уклонить тепер свої струн
кі башти, з місцем на версі, перед святым хре-
стом. Звик, він, гордий, приймати діти України,
як невольників, нехай же привітає тепер їх, як по-
бідників! Нехай відчиняє, невірний, свої темні льо-
хи і випускає замордований хрещений люд на Бо-
жий світ, на вільню волю!

Мов сарана розсипали ся запорожці по вули-
цях ханської столиці, винищуючи бусурменів і ви-
пускаючи на волю невольників.

Не богато в Бахчисараї знайшли козаки бу-
сурменів, бо мало не всі вони вміли утекти; за те
богато знайшли всякого добра, скарбу і коштовної
зброй.

Беруть козаки все, що тільки можуть узяти.
Скидають з своїх коней прості сідла, застелюють
коням спини татарськими, золотом гаптованими,
чепраками; замість своїх сідел беруть татарські,
сріблом та золотом ковані, з литими срібними стре-
менами; беруть довгі шаблі і чингали і пихвами,
обкладеними самоцвітами; деруть на онучі коштов-
ні, шовкові халати; геть скидають свою драну оде-
жу і вбирають ся у саєтову і кармазиному бусур-
менську. Чимало дстало ся тут козакам і всякої
срібної і золотої посуди. Були тут і московські сріб-
ні братии з корчиками, і високі польські кухлі, і

пугирі, і німецькі келихи. Все те добро пакують козаки у шовкові халати і вяочуть на коней, а важкими килимами, що ніяк узяти, вулиці вистеляють.

Всі козаки беруть собі добро і набивають кишені червінцями і самоцвітами, тільки два козаки не беруть нічого. Ті козаки — побратими Шевчик та Зачепа. Їм не треба ні золота ні срібла. Вони бігають вузькими вулицями Бахчисараю зазираючи у всякий двір, у всякий куток. Вони розбивають брами, ламають і викручують защепи, відчиняють льохи і комори, але не за добром... Вони шукають тих, що дорожі їм за всяке добро, що причарували їх своми пекучими очима і примусили забути все на світі і йти хоч і на край світа, хоч і на смерть, аби їх ще раз побачити.... Вони шукають Саньку і Марійку.

Чимало вже випустили вони на білій світ невольників і невольниць, богато знайшли замордованіх, змарнілих дівчат, але тих, кого шукали, не знайшли.

Збентежені й шалені набігають вони до ханського палацу і обігають разом з товариством безлюдні ханські покої, дивуючись на бусурменські ровкоші і примхи.... От і гаремні покої, де ще раз було повно безталанних чарівниць; але тепер тут немає нікого.... тільки по кімнатах роскидане всяке жіноче вбрання: хустки, чадри, запишала та кунами лежать шовкові подушки і килими, яких нікуди вже було евнухам узяти.

Вибігли козаки геть з душних поганих покоїв

на двір, шукати невольницьких лохів і тут біля са-
ду спіtkали старого невольника.

Це був дід Панас з України, що пробував у
неволі вже сорок літ. Його захоплено у неволю то
ді, як запорожці виїздили Дніпром, на байдаках,
у лиман і, спаливши Очаків, вертали ся до Січі.
А стала ся та пригода через те, що розбило хвилю
у лимані той байдак на якому Панас був, і на дош-
ці того байдака його ледве живого викинуло на
Кримський берег.

Через скільки років неволі, купили його до
ханського городу, як доброго садовника і приста-
новили до ханського саду. Тепер же, через вели-
ку старість і неміч, Панаса вже скільки років як
постили ходити по волі.

Побачив старий невольник козацьку шайку;
запорожський оселедець і завзяту лицарську по-
стать рідних січовиків, пригадав свої молоді літа
і рідну Україну, і потекли дрібні слізози з старих
його очей.

“Де невольники, діду?” питаютъ Його Іван і
Грицько.

Хутко, не вважаючи на старість, веде Панас
козаків до великого лоху. Гуртом розбивають во
ни важку браму::: Росчинила ся вона і скамяніли
козаки.

Так ось вона, неволя бусурменська — розлу-
ка християнська! — стогіном вирвало ся з козаць-
ких грудей.

З світу бачуть козаки тільки густий морок, чу-
ють важкий дух, брязкання залізних кайданів, сто-

гін недужих і замордованих на смерть, і радісний поклик тих невольників, що вже пізнали узброєних запорожців і зрозуміли, що це прийшла до їх давно жадана воля.

“Марійко!” гукає Шевчик.

“Саню!” кличе Зачепа.

Але під низькою стелею мура і серед велико-го галасу що збив ся у льосі, козаки самі не чу-ють свого поклику.

Один по одному виходять з льоху вязні на світ і цілують своїх братів по хресту, умиваючись слезами. Всі муки, всі образи і знущання, що во-ни перетерпіли у неволі, зразу встали перед очи-ма їх... І не йняли вони сами собі віри, що мали силу все те перетерпіти і пережити. Останні сили відлинули від замордованих і богато їх, виходю-чи з льоху, падали знесилені на землю.

Пішли козаки у льох глибше... Придивилися очі до темряви і бачуть, що за цім льохом є ще дру-гий, сумежний, а далі й третій..., і всі три льохи повні живого трупу. Тут лежали і живі люди, оку-ті міцним сном після надсилу важкої праці, тут бу-ли і хворі і такі, що сподівалися вже останнього свого часу, погибаючи в своїй нечисті. По-де-куди люди були приковані до стін важкими ланцюгами... Це були ті, у котрих ніякі батоги, ніякі катування і муки не змогли знищити Божого духу і перевер-нути людину у тварюку.., ті, чиї могучі душі й до-сі ще випручалися на волю з заморданого тіла, примушуючи своїх власників не коритись над сил-лю і кривді і підмовляти до того й товариство.

Скрізь по льохах гукали Іван і Грицько своїх милих, але все було марно: вони не почули любих голосів.

Тоді повів Панас козаків ще до інших льохів а сам, забувши про старість і недужість, розпітав про рідну Україну, про те, хто тепер держить гетьманську булаву, хто полковником у його рідній Білій Церкві, хто кошовим на запорожжі..., і Христом-Богом благав, щоб не покинули козаки його старого у чужій стороні, у поганій неволі, без сповіді і святого причастя, а щоб узяли з собою і вивели у рідну землю.

Розчиняють ся всі невольницькі льохи по ханському подвірю, але ніде не знаходять козаки ані Марійки, ані Саньки... І важко старому Панасові у своїй радості бачити їхнє горе.

“А чи дуже хороші ваші дівчата?” питав він на решті козаків.

— Моя, як метелик чепурна і як зоря хороша!
— одмовляє Іван.

— “А над мою кращої мабуть, не ма єна всій Україні!” — каже Грицько.

“Ну, так не по льохах шукайте, козаки, а по гаремах!” сказав Панас, сумно хитаючи головою.
“А гареми тільки зараз повезли гарбами у Межигірє!”

Вдарила кров у серце козакам. Знову сідають вони на коней і знову бігають по Бахчисараю, та гукають до товариства, щоб приставали до їх і дали помочі догнати хана і вирятувати дівчат з гарему.

Не довго довело ся й скликати. На всяке хистне діло між запорожцями завжди були охочі і через кільки хвилин чимало козаків, залишивши, або передавши товариству здобуте добро, пристали до Зачепи і Шевчика. Ще хвилина, і вже не суть їх коні у Межигірє, підймаючись крученим шляхом все вище та вище у гори і покидаючи Бахчисарай далеко у низу, наче під ногами.

XI.

Голосно йде луна по Межигірю, понад річкою Качою, від скрипу немазаних татарських гарб, що довгою стежкою простягли ся пошід скелями.

Тісними купами сидять по гарбах ханські жінки і небольниці, запяті білими запиналами. Вони щасливі сьогодні, бо хоч і не зовсім вони на волі, але все ж таки бачать божий світ з його чарівною красою. Вони бачать блакитне небо, веселі зелені гори з величезними скелями, що звисли над шляхом і зазирають у прозорі води невеличкої річки, — рясні сади з височеними тополями, що вкрили всі долини, і усяких колірів квітки, що дивляться на їх своїми веселими очима з обох боків шляху... Вони почивають як подихає вільний вітрець..., той самий вітрець, що може тільки вчора був у їх рідних країнах, колихав вербу біля рідної хади, обвівав обличчя рідної неньки, або цілував в уста любого парубка... Вони до того ще чули, як щебече і воркує вільне птаство, впиваючись коханням і щастям теплого місяця... І все те збуджувало і безталанних невільниць жагу до во-

лі, до власного щастя і кохання, ту жагу, що давно вже була замерла по їх замордованих душах..., і вони линуть думками у рідні країни і переживають давно минуле, але досі любе і дороге.

Не забув хан і про непокірливу Марійку. Її змагання і незгода тільки роздратували його похоть, і він у думках смакував її дівоцтво. Не відступить ся тепер старий ласун від цієї дівчини і не випустить її на волю, як не випускає кіт на волю мишниняtko, коли загнав уже в його тіло свої гострі пазурі. Тим то тепер оба біч тієї гарби, на якій лежить Марійка, їде цілий десяток євхунів, і вартових, пильнуючи її, як своє око.

Марійку після вchorяшньої ночі витягнули з льоху недужу і, оббанивши пошматовану батогом спину, поклали на задню гарбу.

Не дивить ся Марійка на чарівні краєвиди Межигіря, не слухає вона і пташиних пісень. Серце її опанувала розпушка. Вона з очима загорнула ся у запинала і лежить чолом на подушці, гадаючи тільки про те, яку б собі смерть заподіяти, щоб зрятувати ся від лютого катування і від знущання над своєю душою і дівочим тілом. Не почуває її серце, що милив її тут близько, що вона не марно приймала муку, бо він її не забув, що міне може скільки хвилин, і він буде біля неї.

А милив справді близько. Вже винесли козаків добрі коні високо на кряж, звідки видно всю зелену долину Качі. Але тут козаки спинили ся, не знаючи у який бік повернати і як знайти ханський обоз по цих скелястих байраках. І хто його знає,

чи знайшли б козаки той обоз, як би чутке козаче ухо не почуло, як далеко десь і глибоко у долині лунає скрипіння немазаних гарб.

“Там, вони там!” гукають ватажки запорожської чати Шевчик і Зачепа, і миттю кидають ся поміж скелями у долину.

Близче і дужче чуть гарби, хоч й скелі ховають їх від козацьких очей. Ще хвилина, і запорожці мов вихор закрутили ся побіля ханського обозу.

Кинули ся геть євнухи і варта, але мало кому довело ся втекти. Мов звір лютує Шевчик, рубаючи євнухів гострою шаблею і не вважаючи на їх благання про милосердя, бо у козаків немає милосердя до катів бусурменів.... Смерть всім!

Тут посеред стогну і гвалту, почувсь Шевчикові знайомий, любий поклик:

“Івась!”

Спустилася окровлена шабля, і промінь Божого духу заграв у осатанілій душі козака.

Оглянувшись Шевчик на той поклик і бачить на гарбі, скинувши геть білі запинала, стойть його Марійка, його мила, і наречена і тримаючи простягає до його руки.

— Серце мое! Марійка моя кохана! гукнув Іван і, зскочивши з коня, зняв Марійку з гарби до себе на руки, мов дитину.

“Щастя ж мое! Бажаний мій! Не забув свою Марійку!” надсилу вимовляла Марійка, припадаючи до милого... І побігли слізози з карих очей дівчини, але не гіркі слізози, а солодкі, бо це були

слози радісні, що полегшулють душу і піднімають її до неба.

Міцно пригортають закохані один одного до серця, прислухуючись, як воно беть ся у грудях любої людини, і палко зазирають одно одному у любі очі, а через очі і в саму душу.... Де ж подівалися Марійчині муки?... Куди відкинула Іванова нудьга?... Митє одна — і все те зникло мов і не було ніколи ні неволі, ні муки, ні нудьги, а одвіку було тільки саме щастя!

Не скоро Шевчик згадав про свого побратима.

— Чи знайшов же й він тут свою милу? Чи й він же такий щасливий?

А Грицько стояв oddалеки з журбою на чолі... Він не знайшов тієї, кого шукав і навіть страчував уже останню надію, щоб знайти.

XII.

Ой, не гайтесь, запорожці, та поспішайте до дому, бо збігається до хана у гори превелика орда.

Довідавшись яким шляхом ускочили запорожці у Крим, хан на третій день, не дожидаючись, поки збереться орда, взяв ті двадцять тисяч комонників, які вже вспіли збігти ся, і рушив з ними до Гнилого моря, маючи таку думку, щоб заступивши брід, яким перейшли козаки море, не випустити з Криму й жадного з їх. Через день за ним слідом мав іти його підручний мурза ще з такою ж великою ордою, яка за день і за ніч мала зібратися. Та-

ким робом хан сподівав ся згубити Сірка з усім запорожським військом, бо пробити ся з Криму через стіни і окопи Перекопу, під утиском ззаду великої орди хана, нічого було й намірятись, до броду хан мав певну надію запорожців не допустити.

Але хоч і хитрий старий хан, та не мудрійший за Сірка. Старий запорожських кошовий вгадав, що робитиме хан ще тоді, як тільки зібрав ся у поход, і через те він не тільки що не покинув броду але на всі боки поперед його поробив окопи.

Надійшов п'ятий день після того, як запорожці пішли руйнувати Кримські городи... Той саме день у який всі запорожці мусіли зійти ся до броду.

Біля півдня наглядів Сірко, що наближається з південного краю велике військо, а коли почало те військо наблизатись, то він у певнivсь, що то не товариство йшло, а вороже військо.

“Ну, діти!” сказав Сірко до козаків, розстановляючи їх по окопах, — “або поляжемо тут всі, як батьки наші за волю й товариство полягли, або діждемо, поки надійде товариство!”

І згадуючи минулі славні події батьків і дідів за Сагайдачного, Самійла Кіпку і Хмельницького, міцно стояло козацтво, обороняючи окопи біля бrodu.

Роздивившись, що запорожців не більше як дві тисячі, татари кидали ся на окопи мов скажені, але запорожці підпustивши їх мало не до рівчаків, зустрічали пальбою з рушниць і тоді ті, поливаючи окопи кровлю, повертали назад.

Так кидали ся татари на окопи богато разів

і не один раз уже трапляло ся, що не вважаючи на пальбу, вони штурмували деякі з окопів і вибивали у тому місці всіх оборонців; але Сірко у ту ж мить набігав у середину окопу з комонними козаками і вибивав, або витоптував кіньми всіх татар, які не поспішали ся втекти.

Вже не одну годину беть ся Сірко з ордою. Поперед окопами і по рівчаках вже лежать куши татарського трупу; чимало полягло тут і товариства. Кров християнська, зливаючись з бусурменською, збрігає з окопів у синє море. Знемігли ся вже козаки, однаке ні у кого має думки про те, щоб рятувати свої душі і покинути товариство ворогові на поталу.

Тим часом атамани, памятаючи наказ кошового, повертали ся з кримських городів до броду.

Женуть козаки превеликі табуни коней і самими йдуть у двакінь, накладених всяким добром. Ведуть запорожці з Криму сім тисяч своїх, вирятувавши з неволі, земляків і шість тисяч бусурменських полонеників.

Зіходять ся запорожські ватаги у усіх боків.., але не має часу козакам привітатись, або роздивлятись, яке хто доскочив добро і здобич, бо прибіг козак з передньої чати і привіз вістку проте, що біля броду іде велика валка і орда зовсім отиснула кошового з його невеличкою частиною товариства.

Гаятись було ніколи, і отамани, порадившись і заховавши увесь ясир і здобич позаду, рушили з козаками до броду; щоб обдурити ж хана і щоб по думав він, ніби це не козаки йдуть, а татари, підня

ли вони ханські хоровги, що добули у Бахчисараї.

Бачучи здалеку свої коровги, хан справді думав, що то зібралась і підходить ще частина його війська, і радів, що одразу тепер задавить запорожців, але коли наблизились козаки і вихорем налетіли на орду ззаду, у ханському війську збурився велике безладдя й мішанина. Передні татарські ватаги, не бачучи, що робить ся позаду, ще лізли на окопи, задні ж кинули ся на втіки, вкриваючи поле своїм трупом.

Мов лята звірюка набіг на татар Грицько Запекло ся ще дужче його серце помстою до бусурменів через те, що не знайшов він своєї. Йому тепер було однаково, чи жити, чи вмерти..., і дивлячись грізно й похмуро, мов Божа кара, він розкидав навколо себе смерть своїм довгим списом і гострою щаблею. Поруч його і позаду лавовою бігли козаки, витоптуючи копитами своїх коней легкодухих втікачів.

Але не всі й татари легкодухі. Є й поміж ними славні і завзяті звитяжці, що не тільки зневажають на ворогів набігати, але вміють і у очі смерти без жаху зазирати. Хто й не вірив би цьому, то сьогодні мусів би опевнитись, побачивши, як лізли татари на окопи Сіркового становища.

Найлютіший з усіх татар сьогодні Джумалі Ага. Він знає, що там, у козацькому таборі, його щастя, і світ його очей, кохана жінка Амина, з його кревним сином. У тих двох істотах, Амині і Гасанові, все його життя і без їх не має йому живо-

му вороття з цього окровленого поля. Через те джумалі непохібно вирішив аби пробитись між ворогами до козацького табору й відняти Амину, або покласти тут свою голову. Через те завзято беть ся Джумалі, і не одна вже чубата голова покотила ся на зелену траву від його кривої шаблі.

Тут, на цьому окровленому полі, недалеко від свого побратима гарцював і Іван Шевчик. Тільки сьогодні він беть ся зовсім неохоче і наче не своєю рукою.

Через що ж неохоче беть ся Шевчик? Чи він нездужає, чи може втомила ся молодецька рука, як рубав ся він понад Качою?.. Ні, не слабий він, і рука молодецька вже давно відпочила, а тільки думки його і вся душа лине туди, назад, у табір, де покинув він свою наречену. Марійчині карі очі і рожеві губи кличуть його геть з цього проклятого поля, де стільки крові і муки, туди до себе, у табір, де чекають його любоші і милування.

Забув козак запорожський статут — не знатись з дівчатами і жінками. Замислившись про Марійку, милуючи її у своїх думках і турбуючись, щоб там у таборі, не скойлось з нею чого лихого, він трохи відбив ся від товариства на бік і не вглядів, що прямує на його завзятій Джумалі Ага. От-от уже він близько... вже шабля бусурмена блиснула над козацькою головою... і тільки тоді опамятував ся Шевчик.

Опамятував ся, та було трохи пізно, бо хоч і всіпів він підняти свою шаблю в гору і захистити нею голову, але ворог влучив його в плече...

Облив ся козак своєю кровлю, але не вважаю-

чи на те, счепив ся з татарином битись. Бути ся звитяжці хвилину і другу... Слабішає Шевчик, сходючи кровю. От уже почуває він, що скоро випаде шабля з його знесиленої руки, і зніме лютий бусурмен його молоду голову. І сум, смертельний сум, взяв молодого козака за серце...

“Як? Вмерти тепер, коли одшукав він свою милу? Коли діждав своєї долі, свого щастя і радості?... Боже, поможи, дай сили! Дай ще пожити.... зазнати щастя, кохання!...” Так благав Бога Шевчик і, згадавши про побратима, з нудьгою шукає він його очима, сподіваючись від його порятунку.

Проте Зачепа й сам побачив вже лихо і вихорем летів до бойців... Ще мить — і затріпотів завзятий Джумалі Ага на гострому списі Зачепи.

Впав татарський звитяжець з коня на зелену траву, поливаючи її горячою кровю.... і смерть, смерть невблаганна, немилосердна почала спускати на його очі чорне запинало.

— Амина, Амина!... — хрипотіли його холоднівші уста..., та ніхто вже не почув, що хотів сказати Джумалі своїй дружині у останню хвилину свого життя.

Схилившись з коня, дивить ся Грицько, як гаснуть очі у бусурменського звитяжця, але не почуває його серце, що це ті самі очі, що цілувала Саня, та сама його мила, що цілувала колись і його, Грицькові очі.

“Радійже козаче! Ти помстивсь за своє зруй-

новане щастя, ти вбив свого розлучника і супротивця.”

Але Грицько не знає того. Його серце ще не вдовольнилося кровлю.... І покинувши мертвого Джумалі, він знов кинувся доганяти татар.

Знесилений Шевчик повернув тим часом коня до табору. Козаки пробігли далі, і скоро Джумалі застався один лежати у цьому кутку зеленого поля.

І лежить нерухомо татарський звитяжець на зміягкій траві. Дивляться його широко розплющені очі на блакитне небо, але не бачать його; високо випялися молодецькі груди, але не тріпче вже в іх молоде серце, бо покинула вже душа тіло звитяжця і полинула десь шукати горішнього царства.

А недалеко від цього місця, у козацькому таборі, між великою купою полонянників, тяжко тужить молода, побусурманена українка Санька і благає Бога, щоб дав він перемогу татарам над козаками. Вона забуло про те, що козаки — її брати, і по вірі і по рідній землі, і бажає їм загинути, бо як не станеться того, то не бачити вже її свого любого чоловіка Джумалі.

Тільки навдивовижу тут сталося диво. У великому смутку і замішенню забула українка Санька про те, що давно вже зламала вона святий хрест і побусурманилась, тай почала молитися праведному Богові християнському. Тому Богові, якому молилася з малку, як поруч із матірю що-вечера стояла перед образами навколошках.

Далі схаменула ся бусурменка, що християнський Бог не схоче пособляти бусурменам, і почала про те саме молити ся Аллахові і Магометові.... Так розідрала ся на двоє і загинула душа цієї безщасної людини, що відцурала ся своєї віри і свого рідного краю....

Не дійшли до неба такі благання побусурманеної Саньки: не татари здолали козаків, а козаки вигубили велике бусурманське військо і геть прогнали у гори з рештою його орди.

XIII.

Високо держите чоло славний коповий запорожський Сірко. Радісно сяють його очі, оглядаючи кріаве поле. Та байдуже, що між колькома тисячами повбиваних татар лежить мало не сім сот козаків славного війська запорожського. Серце старого запорожця, не сумує з того, а радіє і пишається ся. Воно щасливе з того, що не зрадили козаки стародавнім звичаям, не покинули товариство у пригоді і не осоромили козацької слави, слави війська запорожського. Не страхає Сірка стратити життя хоч кількох сот своїх козаків, а хоч і своє власне, а страхає занапастити славу; бо люди, міркував він, народяться нові, славуж треба здобувати.... і народ, який занапастить свою славу, не легко й не скоро здобуде її знову.

Давши козакам після січі скільки годин відпочати, Сірко тут же у окопах з великою честю і з пальбою поховав козаків, що поклали свої голови за славу рідної України, а після того на ніч перей

шов на північну сторону Гнилого моря.

На другий день знову Сірко серед степу. Скільки оком глянь, простягало ся його військо. За військом ідуть побраті у полон бусурмени, за бусурменами — визволені з неволі християни; ще далі — великі табуни захоплених коней з усяким добром, а там аж, що вже й зовсім оком недosoянгнеш, ще йде частина запорожського війська.

Весело йдуть козаки. Далеко по безкрайому степу лунають голосні їх пісні про запорожське вільне життя, про козацьку славу, про вірне кохання і про недолю України. Не один вік проливали свою кров сини України у січах з бусурменами — татарами та турками. Не мало посиротіло на Україні за три віки малих дітей і без ліку загинуло українського люду у тяжкій неволі, поки тепер славний кошовий запорожський Сірко надщер бив таки міць Кримської орди. Як же й не радіти після того козакам? Як не радіти їм тепер, коли несуть вони з собою не тільки велику славу, але й велике богатство, якого не прогуляти мабуть за все своє життя, бо не лічучи скарбів і коней, що побрали запорожці, ще женуть вони силу заможних татар, за яких хан мусить заплатити добрий викуп.

От проминув Сірко й татарський Колончак, де козаки знову заняли великі гурти татарської худоби і, наблизившись до Чорної долини, отаборивсь на ніч, звелівші варити вечерю і пекті бара нів стільки, щоб достало не тільки на військо, але й на ввесь ясир.

Тут за верею почув Сірко лиху вістку. Почув він, як поміж себе гомоніли козаки, що не всі украйнці визволені з неволі радіють тому, а що є й такі, що вжепобусурманились і кленуть запорожців за те, що ті ведуть їх з Криму, що всі побусурманені шкодіють за Кримом, де у їх остали оселі, скарб, а де у кого так жінки, а у жінок чоловіки, бо всякому, хто ламав хрест, давали у Криму ґрунт і як чоловікови то — жінку бусурменку, я як молодиці або дівчині — то чоловіка бусурмена.

Ця лиха звістка гадюкою впила ся Сіркові у сердце.

“Як же” — питав він себе “мусить жити нещасна Україна, коли її діти цурають ся її, продають її за ласощі й роскоші, перекидають ся хто в ляха, хто в москаля, а хто навіть в татарина, аби тим досягти собі легшої долі?”

І старий козак зрозумів, що не через Польщу, або Москву гине його рідний край, а через себелюбство і легкодухість його дітей. Тепер Сіркови очевидчаки стало, що гетьмані Брюховецький та Попович (Самайлович) відрікали ся від вольностей України й українського люду не через що інше як через бажання добути ссбі тим ласку і подарунки від Московського царя. Він зрозумів, що через себелюбство, слідом за гетьманами, пішла мало не вся козацька старшина, що полізла у пани, відцтуравшись своїх рідних братів, а дехто то й рідної мови. Тепер йому визначилось, що його рідна Україна через те зневолюється ся, що половина старшини козацької перекуплена або підмо-

горичена московськими подарунками; що на ті подарунки московські бояри відбирають ті ґрунти і маєтки від тих з українців, що нехочуть відректитися від своїх вольностей, і роздають ті ґрунти старшині, що продаває волю свого рідного краю; що через те і повстала руїна на Україні, що вся старшина дбає тільки про себе; що тая отрута себелюбства опанувала не тільки українською старшиною, а навіть поспільством, се-б то селянами, бо й ті, як він тепер почув, цурають ся свого рідного краю задля лакомства непрасного і тим знищують останню надію на вільне, власне і незалежне існування України.

І поняло ся зелізне Сіркове серце великою помстою до тих, що зрадили своїй вірі і своєму країві.

Не спав Сірко всю цю ніч під впливом тих тяжких думок, раннім же ранком звелів він зібрати до гурту всіх вирятуваних з Криму українців і інших людей, вдавших з себе у Криму християн, і сказав до їх таке слово:

“Чув я брати мої й сестри, що не всі ви радієте серцем, йдучи у рідні землі, а що є й такі між вами, що шкодіють за Кримом. Так от-що я скажу: силувати не буду нікого, бо яку ж з вас матиме користь рідна країна, коли приведу вас до неї силою... Хто хоче йти у рідний край, то ставайте праворуч, а хто хоче повернутися до Криму, переходьте в ліворуч!” І перейшли у праву руку всі босоногі, голоколінники, замордовані невольники й невольниці, а у ліву руку — враті у гарні і здебільшого, у татарські вбрання.

Ще дужче засмутило ся Сіркове серце, коли перелічив він лівобочних, бо їх були аж три тисячі, себ то мало не половина всіх, що видавали з се бе християн. Про те, здавивши своє серце, Сірко сказав:

“Ну, що ж, коли відцурали ся вже своєї родини і рідного краю, то йдіть собі куди знаєте!”

І ніхто, чуючи ці слова і бачучи у ту мить ста рого копового, не вгадав би, яке пекло обурювало його серце і що він надумав вчинити.

Маючи ще надію, що не зможуть ці люди, що повернули вже від його і пішли у південну сторону по своїй волі відцурати ся рідної землі, святої церкви, гробків своїх батьків і хат, де матері породили їх на світ, зійшов Сірко на високу могилу і дивився у слід полонянникам, чи справді вони підуть до Криму, чи може повернутъ на Україну... А душа старого козака нудьгуvalа і благала Господа, щоб прихилив він хрещених до рідного краю і повернув їх назад... Але не вернули ся перевертні.... Попспішаючи до Криму, вони скоро зникли за кряжем.

А хто жце поспішає поперед усіх зродників, з малою дитиною на руках?.. Це Грицькова наречена, Вона не знає свого лиха, Не знає, що того, до кого вона так поспішає, вже не має на світі.... І біжить вона нетерпляче зеднатись з своїм чоловіком.

Вогнем печуть Сіркови очі те місце, де зникли зрадники. Все пекло, що палало в його серці, тепер в його очах. Це зразу бачили атамани, коли Сірко приклікав їх до себе, і вгадали, що буде

якесь лихо.

“А беріть брати отамани”, сказав Сірко, “три тисячі наймолодших козаків, доженіть тих, що про дали святий хрест і рідний свій край за ласощі бусурменські, та всіх у пень порубайте!”

Здрігнули ся отамани, що таку силу людей треба вигубити але ніхто й словом кошому не суперечив, бо всім було відомо, що за зраду рідній землі повинно зрадника карати на горло. Тільки один курінний спітав:

— Навіщо ж так багато козаків брати? —

“На те” одмовив Сірко, “щоб більше козаків бачило, що бував тим, хто відрікається своєї рідної землі і віри!”

Мовчки одібрали отамани молодих козаків з усіх курінів, не кажучи на що й до чого. Визначили йти і Грацькові Зачеші. Попав би і Іван Шевчик у ту ватагу, так не вигойлась ще його рука, бо пораза у плечі було глибока.

Іван тепер лежить у таборі. Марійка прослала йому на зеленій траві з під його сідла чапрак, а у голови підмостила сідло, і Іванові любо так лежати. Любо через те, що його мила тут, біля його, ластівкою припадає, поразу оббанює, кривавицю поцілунками висушує. І пораза тая йому не болить, і охочий він був би так лежати все своє життя, щоб дивитись на свою дівчину і все слухати, як вона щебече, оповідаючи про своє життя у неволі.

Марійка вже розповіла своєму милому все, що було: і як її захопили татари, і як вона про-

бувала в неволі, і як на останці ханові у око впала.

Почувши оповідання про ту останню ніч, Іван вхопивсь за шаблю, але Марійка весело його заспокоїла:

“Все те, любий мій, минуло ся, і чести своєї я не стеряла! Господь дав мені силу, а ти коханий, поспів вирятувати!”

Сама Марійка розпитувала про матір і батька і про те, коли сам Іван був у останнє у рідному місті, Мишуринім Розі. У таких розмовах минали хвилини й години і цілі дні, але закохані того не помічали.... Їм здавало ся, що то була все одна хвилина.

Вибігли отамани з молодими козаками на кряж. Поперед їх розстилила ся розлога Чорна долина, а по зеленій траві тієї долини мов комашня чорніли ті, що були колись їх братами і земляками а тепер стали ворогами. Тільки тепер, показуючи на чорну комашню, отамани виявили, що всіх тих зрадників, потурнаків, Сірко звелів скарати на горло.

І біжить уже та кара до безщасних, мов слухана куля, випалена з Сіркової влучної рушниці... І падають уже задні втікачі, поливаючи кровю зелену траву долини. Упадають тепер побусурманені зрадники навколішки, хрестяться і присягають ся знову хрест приняти, аби їх було помилувано... Але не має їм покути і опрошення, бо не має й того, хто один мав силу спинити цю кару і подарув-

вати їм життя... Прощайте всі надії на долю й життя!... смерть чекає всіх!...

Туманіоть Грицькови очі, бачучи кров беззбройних. Не має в його очах того пекучого погляду, яким він дививсь , воюючи з ворогами. Немає й тієї міці в руці і того хисткого заміру, що був завжди. Небоязкий Грицько Зачепа, а ввесь тремтить і не насміє глянути у вічі тим беззбройним, що він рубає шаблею... От ще когось набіг його кінь... Ще підняв Грицько окровавлену шаблю....

“Гриць!” почув ся несамовитий скрик.

Козак глянув і впізнав ту, кого кохав, кого шукав... Пізнав безщасний свою Саню, свою милу, по якій так боліло і нудьгувало його серце... Вона стояла захиляючи дитину рукою, а в очах її Грицько побачив і смертельний жах і благання.... Благання простити її за зраду йому, Грицькові, і за зраду рідному краєві... і подарувати життя її і дитині!...

— Саню! — хотів сказати козак, але не вимовив цього слова — вуста його заніміли...

Впала з руки козака гостра шабля до долу і скамянів він, не зводячи очей з тієї, що була його милою і йому обіцяла ся, але тепер з дитиною на руках бігла до Криму.

І зрозумів козак все. Зрозумів, що Санька не його, що вона побусурманилась, а його забула; що він мусить, по наказу кошового, вбити її, як зрадницю, і що він цього не зробить... Не зробить через те, що не має в світі такої сили, щоб примусила його встремити шаблю у те серце, яке він кохав

і кохає ще й зараз. Але не можеж він і зрадником стати і не послухати наказу кошового...

Всі ці думки прудкою й пекучою блискавкою промайнули в його голові і запекли ся у серці... І стало ся недобре діло... Гринько знайшов тільки один шлях до порятунку свого сумління: винявши з доляви ножа, він встромив його собі у серце, що не мало вже сили жити, і мертвий впав з коня, заливши горячою кровлю ту, через кого загинув.

Не надовго й Санька пережила того, кому зрадила, бо тут же зняли їй голову інші козаки.

Їде Сірко чистим полем, схилившись до сідла, і думає тяжку думу.... Думку про розіданий ним двоє його рідний край — Україну, колись вільну, веселу й багату, а тепер поруйновану, зубожіну, зневолену і покривдену навіть своїми дітьми. Він знає, що його слава не зрятує України від недалекого сконання, бо тією славою користується не Україна, а Московське царство... І гнітить його серце думка про темрявою вкриту будущину рідної України.

З тими думками надіхав Сірко до долини, що була ряснно засіяна безголовим трупом побусурманених христіян і з жалем у серці і сльозою на очах промовив:

“Простіть мені, брати мої! Але лішче вам спасти тут до страшного суду Господнього, а ніж розплоджуватись у Криму на безголовя рідній вашій землі, а собі, без святого хреста, на вічну погибіль!”

І поїхав засмучений кошовий геть від Чорної

долини, і піднявши своє військо, хутко повів його до Січі.

XIV

Ой, пе в Січі козацтво, гуляє... та батька свого характерника Сірка, славе — прославляє. Тужить хан Кримський, тиняючись по зруйнованому Бахчисараю, та Сірка кляне — проклинає. Скраготить зубами султан Махмуд у Стамбулі, знявши з пересердя голову своєму визирю. Клюють орли і чорні крюки тіло зрадливої Саньки, що лежить у Чорній долині поруч з трупом загубленого нею козака Зачепи. А Шевчик Іван з своєю вірною дівчиною Марійкою вже до рідного села підідждає, батькові й матері рідну дитину вертає і, взявши її за білу рученьку, веде до святої Божої церкви чесний шлюб узяти.

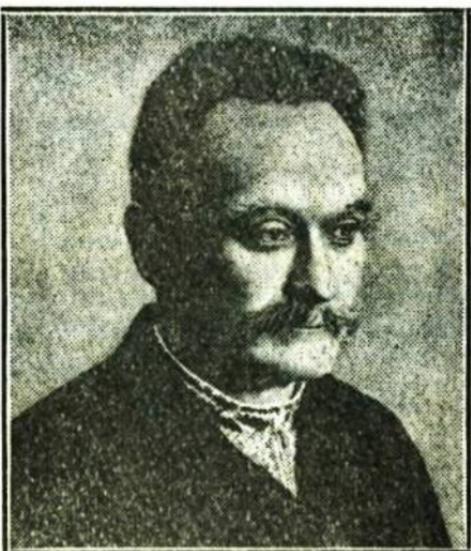
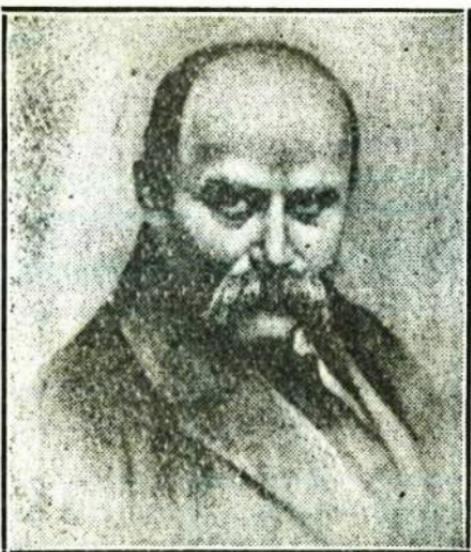
————— O —————

Гетьман Петро Дорошенко.

В кождій українській хаті повинні знаходитись портрети визначних українських му-

жів. Такі образи можна набути в Січовім
Базарі. Пишіть по каталог на адресу:

SICHOWY BAZAR

34 E., 7th Street

New York, N. Y.

УКРАЇНЦІ! ВИ ЗНАЄТЕ ХТО БУВ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ?

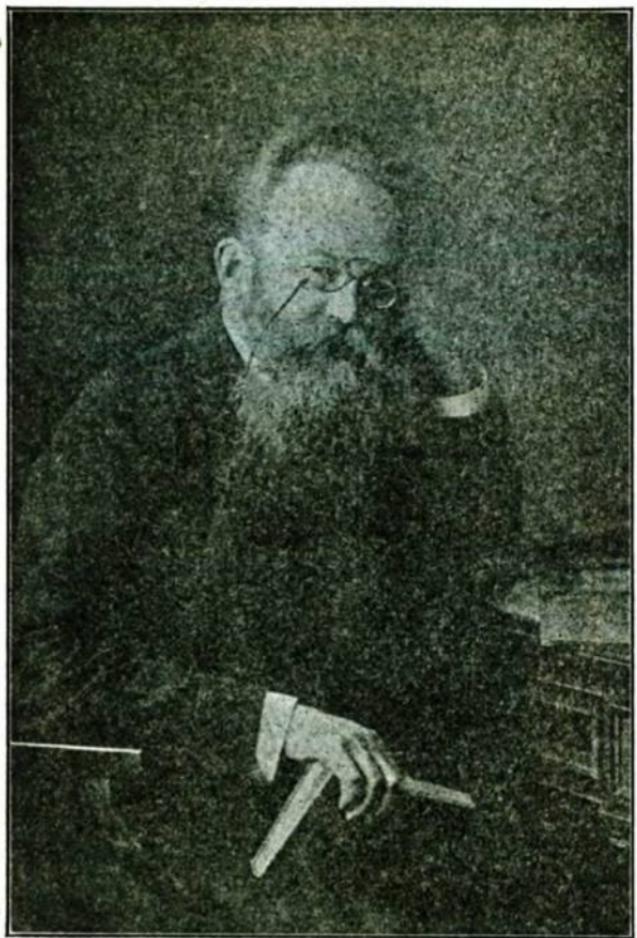
Понисі книжочки Вам найкрасше розкажуть.

1. Ол. Неприцький-Грановський — Тарас Шевченко, про його жите і твори 20¢
2. Денис Лукіянович — Про Шевченкові твори 20¢
3. Кобзар Тараса Шевченка, в оправі \$2.25
" " брошуваний \$1.50
" " менший \$1.00

SICHOWY BAZAR

34 E., 7th Street

New York, N. Y.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Написав много книжок, між ними є отсій:
Історія України \$3.00, Про старі часи
на Україні 40¢, Про батька козацького
Богдана Хмельницького 35¢, Вільна У-
країна 25¢. Пишіт на адресу :

SICHOWY BAZAR

34 E., 7th Street

New York, N. Y.

ВИДАВНИЦТВО СІЧОВОГО БАЗАРУ

34 E. 7th Street,

New York, N. Y.

1. Наймичка, драма в пяти діях, 11 осіб, 35ц.
2. Хмара, драма в пяти діях, 16 осіб 40ц.
3. Підгіряне, мельодрама в 3-ох діях, 9 ос. 50ц.
4. Жидівки вихристка, драма в 5. діях, 9 о. 50ц.
5. Рухові забави і гри 30ц.
6. Чорт і хрунь (Казка) 15ц.
7. Календар Січового Базару на рік 1919, 50ц.
8. Календар Січового Базару на рік 1920, 50ц.
9. Запорожська слава 40ц.

Усі книжки можна набути на адресу:

SICHOVY BAZAR

34 E. 7th Street,

New York, N. Y.

— 1919 —